

પ્રસ્તાવના

દોઢેક વર્ષ ઉપર પ્રેમાનંદનું ‘મામેરું’ પ્રસિદ્ધ કર્યું ત્યારે જણાવ્યું હતું કે, તે જો આવકારપાત્ર નીવડશે, તો તે હમે પ્રેમાનંદનાં ‘સુદામાચરિત’ અને ‘નળાખ્યાન’ પણ કરવાં છે. તે અનુસાર આ ‘સુદામાચરિત’ પૂરું કરી પ્રસિદ્ધ કરતાં આનંદ થાય છે. અને ‘નળાખ્યાન’નું કામ હાય ઉપર છે, તે બનતી ત્વરાએ પૂરું કરવા ધાર્યું છે.

‘મામેરા’નો પાઠ તૈયાર કરવા માટે સ્વ. નવલગમે લગભગ ૬-૭ જૂની પોથીઓ જોઈને પોતાનો પાઠ આપેલો, તેથી તે સાક્ષરની મહેનતનો મને લાભ હતો; અને તેને માટે જૂની પોથીઓ જોવાપણુ ઊભું નહોતું, એમ મેં માનેલું. પછીથી મેં જાણ્યું કે, નવલગમે નહીં જોયેલી એવી હાથપ્રતો આજે મળી છે. એ જો મેં જોઈ હોત તો પાઠ-સિદ્ધિમાં મદદ થાત, એ સ્પષ્ટ છે. એ કાગ તો હવે તેની નવી આવૃત્તિ ઉપર મુલનવી ગંદે છે.

‘સુદામાચરિત’ માટે પણ એ પ્રકાશની મદદ મોજૂદ તો છે.* ૫૨^{મું} તો તે કાવ્યની પણ જૂની હાથપ્રતો ત્યાર બાદ મળી છે, જે પ્રેમાનંદના જીવનકાળમાં લખાયેલી છે. એવી ત્રણ હાથપ્રતો મુબઈની કાર્યાલય સભા પાસે છે. આ આવૃત્તિનો પાઠ તૈયાર કરવામાં તેમનો

* શ્રી. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર સંપાદિત ‘સુદામાચરિત’. તેમાં તે વિદ્વાન સંપાદકે લગભગ દસેક હાથપ્રતો જોઈ છે, અને બાપામાં મળતા, બીજા લેખકોના આઠેક ‘સુદામાચરિતો’ પણ પુરવણીરૂપે આપ્યા છે. મૂળ પાઠ તરીકે પ્રેમાનંદકૃત ચરિત આપ્યું છે, અને તેનો પાઠ વિ. સં. ૧૭૬૫ની લખેલી હાથપ્રત પરથી મુખ્યત્વે લીધો છે. એમનો પાઠ સ્વ. નવલગમના ‘મામેરા’ નંબો સંગ્રહરેલો ને સોંપેલો નથી. છતાં અનેક પ્રતો જોઈને કરેલું ‘ધૂળવોવા’-કામ કાઈ નાનીસૂની મહેનત નથી.

મેં ઉપયોગ કર્યો છે. તે સમાના મંત્રીએ જે તત્પરતાપૂર્વક એમાં મને મદદ કરી છે, તે માટે [વઘાપીઠ તરફથી એમનો આભાર માનું છું.

આ ઉપરાંત, કેટલાંક સંસ્કારથાનોના નિવારણને માટે, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી પાસેની એક હાથપ્રત સળંગ જોઈ ગયો છું; તથા કાર્ગસ સભા પાસેની બીજી એક જે પ્રતો તેટલા પૂરતી જોઈ છે. કાર્ગસ સભા પાસે હિંદુસ્તાનીમાં (લખ્યા સં. ૧૭૮૭; લિપિ ગુજરાતી; લલિયો હિંદુ ગુજરાતી છે.) પણ એક 'સુદામાચરિત'ની પોથી છે; તે પણ એક રસિક બીના ગણી મેં જોઈ છે, જોકે પ્રેમાનંદનો પાઠ તૈયાર કરવામાં તો એની મદદ હોય નહિ એ ઉધાડું છે.

મુખ્ય પાઠ ઉપર આપીને ટીપમાં પાઠાંતરો મૂક્યાં છે, તેમાં વાપરેલી સંગ્રાઓ અહીં આપી જાઉં :

ફા. ૧ તે કાર્ગસ સમાની હાથપ્રત. લખ્યા સં. ૧૭૫૮. પ્રતની લખાવટ સાફ છે; ક્યાંક વચ્ચે ચરણ બુલાયેલાં લાગે છે. અક્ષર સાફ ધાંટીલા ને મોટા છે.

ફા. ૨ તે કાર્ગસ સમાની બીજી હાથપ્રત. લખ્યા સં. ૧૭૬૩. લખાવટ સારી નહિ. અક્ષર પણ એવા જ. અને ક્યાંક અક્ષર પડે ખરો: છતાં સારો મદદરૂપ પાઠ ગણાય.

ફા. ૩ તે કાર્ગસ સમાની ત્રીજી હાથપ્રત. લખ્યા સં. ૧૭૫૯. સાફ લખાવટ; લલિયો વધારે સંસ્કારી, તેથી લખાણ વધુ શુદ્ધ. શરૂનાં ચારેક કડવાં બીજે અક્ષરે છે; અને તે પૂરાં ચર્ષ ત્યાં મુખ્ય પોથીને જોડાય છે, ત્યાં જે ત્રણ શબ્દો વચ્ચે પડેલા છે.

૪. તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની હાથપ્રત. લખ્યા સં. ૧૮૨૨. સામાન્ય લખાવટવાળી આ પ્રત સાફ છે, જોકે બહુ જૂની ન કહેવાય.

આ હાથપ્રતો ઉપરાંત, પ્રસિદ્ધ થયેલી જે છાપ-પ્રતોનો ઉપયોગ પણ કર્યો છે. એક શ્રી. મજમુદાર સંપાદિત 'સુદામાચરિત' (તેની સંગ્રા મ.) અને 'બૃહત્ કાવ્યદોહન'માં આપેતો પાઠ. (સંગ્રા ઠા.) બેઉના પાઠને જ મૂળ ગણી તેમનાં સંસ્કરણ જેવાં માનેલાં પાઠાંતરો ટીપમાં આપ્યાં છે.

આ બધી સામગ્રી સમન્તપણે સામે રાખીને તે પરથી જે પાઠ તૈયાર કર્યો છે તે વાચક સામે છે એટલે તે નિમે વધુ કશું કહેવા ચર્ચવાની જરૂર ન હોય એ સામગ્રી ઉપર આધાર રાખી પ્રામાણિકતા પૂર્વક સંપાદનનું કામ કરવું જોઈએ, અને કયાંય કશે અનાધાર સુધારોવધારો ન કરી શકાય, એ ટૂંકમાં આ કામનું મૂળસૂત્ર ગણાય તેનો અમલ ડગલે ને પગલે તોલન અને નિવેક માંગે છે. હાથપ્રતોની જૂનાશ, લલિયાની લખાવટ, તથા અર્થ, પ્રવાહ, ભાષા, શૈલી અને પદ્યબંધ વગેરે બામનો તેમા ધ્યાનમાં લેવાની હોય પોથી-ઓની મદદથી તૈયાર કરેલા આ પાઠમાં ઉપવચ્છ છાપપ્રતોની સગખામણીમાં શીઘ્ર શુદ્ધિ અને વ્યવસ્થા સાપડ્યા છે, એમ કહી શકાય તેના સ્થાનો દર્શાવિ અહીં ગણાવનાના હોય નહિ ટીપોમાં તે નિમે નિર્દેશો મળશે અને ઉત્સાહી અભ્યાસી પોતાની મેળે એ બધું જોઈ લેશે, એમ માન્યુ છે

પોથીઓમાં જોયું કે, તેમનું જોડણીનું ધોરણ એકધારું નથી ફા. ૧ તથા ફા. ૩ એ પ્રતો એક જ વર્ણના ફેગવાળી છે, પરંતુ ફા. ૩ નો બહિયો સારો હોનાથી તે કેટલીક શુદ્ધિ — જોડાક્ષરો તથા શબ્દોની — વધારે જળવે છે એટલે, પોથીની જોડણી ઉપર ધર્મી શાસ્ત્રીય મદાર બાધવી એ જ અશાસ્ત્રીય થાય, એમ જોયું એટલે, અને સ્વતંત્ર રીતે જોતા પણ, પાઠની જોડણી શુદ્ધ કરી લેવી જોઈએ. ‘મામેરા’ જેમ અહીં પણ જોડણીકોથ પ્રમાણે જોડણી સુધારીને પાઠ આપ્યો છે, અને વિગમચિહ્નો ઉમેર્યા છે.

‘મામેરા’ના જોડણીશુદ્ધ પાઠ પર એક એવી નાપાયદાગ ટીકા થઈ હતી કે, આવા પાઠથી તો પ્રેમાનંદની બાળા ફરી ગઈ’ જોડણી સુધર્ચાથી ભાષા ન ફરી શકે એ અપેક્ષા છે કેમ કે જોડણીફેર તે પદફેર નથી. અને પદફેર કરવો એ ચોખ્ખી અપ્રામાણિકતા ગણાય, ને તે તો સંપાદનની ઘાતક જ છે જૂના લલિયા કોઈ ને કોઈ દારણે પદોભાય વધધટ ક્રન્તા, કદાચ તેમને તેમા આપણી જેમ અપ્રામાણિકતા ન લાગતી હોય પણ તેનું ગમે તે હો, એટલી વાત ખરી કે, આપણે માટે તો, જેવા છે તેવા તેઓ જ પ્રમાણ બને છે એટલે ન્યા સુધી

ત્રેમાનંદે પોતે લખેલી ખાતરીનધ હાથપ્રત ન મળે, ત્યાં સુધી અન્ય લલિયાઓની ઉપલબ્ધ પ્રતો જ આપણે માટે આખી આધારસામગ્રી છે; છતાં તેમાની એકે પૂરેપૂરો કે અક્ષગ્ણ આધાર ન બની શકે અને ત્રેમાનંદની પોતાની પ્રત મળે તો પાઠાતરોનો પ્રશ્ન બિટલી બન્ય, પરંતુ તે પરથી છાપપ્રત કરી વખતે જોડણીસુધાર તો આગે આપણે તેમાંય ફરવો પડે અને ટૂંકો જોઈએ. કેમ કે જોડણી એક એવી નિગત છે કે તે આપણે સુધારી લેવી જોઈએ. તેથી જ ચોસગ, શેક્ષપિયર આદિની જૂની જોડણી ફેરવીને જ તેમની કૃતિઓની લોકોપયોગી આવૃત્તિઓ અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. તેમ ક્યાં વગર તે લોકોપયોગી પણ ન થઈ શકે અને ઉપર હું દર્શી ગયો કે, હાથપ્રતોમાં લલિયાઓના અજ્ઞાન કે પ્રાતીય ઉચ્ચારણને કારણેય ઘણી ભૂલો હોય છે, તે તો સુધરવી જ જોઈએ.

આવૃત્તિમાં મુખ્ય ચગિત ત્રેમાનંદકૃત આખીને પુરવણી તરીકે નર્મસિદ્ધન ચગિત પણ આપ્યું છે તે એ ખ્યાલથી કે, બાપામાં લખાયેલાં અનેક ચગિતોમાં એ બે કૃતિઓ પોતાના રસ અને વસ્તુનિરૂપણની તાનતે ટકી છે ને ચિગ્જીવ બની છે, અને ગાળામાં પણ એ બે બહુાય છે.

આમ આ બે ‘સુદામાચન્દિત’ જીવે છે એમાં એક સૂક્ષ્મ કાન્થ પણ બનાવી શકાય : નર્મસિદ્ધનુ આખ્યાન ભાગવતકારની મૂળ-થાના શુદ્ધ ભક્તિરસને વફાદાર રહી એક ઉમદા ભક્ત-જીવન વર્ણવે છે, અને એની બાપા તથા શેષી એટલી જ પ્રભાવિત છે. ત્રેમાનંદ ભક્તિકથાને તો કંપી ઈઈ ન શકે; પણ એ એના આખ્યાનની મૂળ આદર્શતા નથી. કવિએ એની અદ્વિતીય હૂમે પોતાની કૃતિમાં, કલક્રમદોષ વડોરીને, જે લૌકિક રસ ચટકા ઉમેર્યો છે, અને પોતાની સચોટ વર્ણનશક્તિ દાખવી છે, તે તેને ચિગ્જીવ બનાવે છે. એટલે, આ બે આખ્યાનો પોતપોતાને રથાને અદ્વિતીય છે, અને તેથી કદાચ બેઉ પરસ્પર ન સ્પર્ધતાં સાથે ટકી રહ્યા હોય.

એક બીજી કારણ પણ જોઈ શકાય એમ છે : બેઉ કાવ્યો, એક રીતે જોતાં, સ્વાનુભવરસિદ્ધ પણ છે. તે સમજવા માટે કાવ્યનો

કથાભાગ જેવો જેઈએ કૃષ્ણ સુદામા સાથે ભણતા હતાં. બણી રહ્યા પછી કૃષ્ણ રાજવી થયા, સુદામો ગરીબ બ્રાહ્મણ જ રહ્યો. સુદામાને ધરસ સાર ચલાવનામા નિપત પડે છે. સ્ત્રી ઠકે છે, 'કૃષ્ણ તમારા મિત્ર છે, તો તેમને તો મળો' સુદામો કહે છે, 'માગનાનું તો મને મુદ્દવ ગમતુ નથી, પણ ઘરે વખતે કૃષ્ણનાં દર્શન થશે એ જ મોટા લાભ' એટલે બેટ તરીકે તાકુવ લઈને સુદામો દારકા ગયો. કૃષ્ણ પોતાના બાળસખાનુ ભારે સન્માનથી આતિથ્ય કર્યું. પછી સુદામો સ્વધેર પાછો આવ્યો, ન કશું પોતે થઈને માગ્યું — ન કૃષ્ણે તેને આપ્યું પણ ઘેર પહોંચતાં જુઓ છે તો પોતાની ઝૂપડીઝૂપડી બધું ભીડી જઈ ત્યાં તો રાજમહેલનો વૈભવ થઈ ગયો છે. તુલ્ય પણ બાનની બેટના બાલામા ભગવાને નવનિધિ આપ્યા છે. તે પરથી સુદામો આમ નિચારે છે — અરે, ભક્તાધીન પ્રભુનો તે કેવો મહિમા છે. કેવો દીન દુખી હું હતો. એટલે મેં તે કેનાં પાપો પૂર્વે કર્યા હશે. પણ જરાક સરખી બેટ લઈ ગયો તો ભગવાને બાલામા શું કર્યું. ભાન ભક્તિનો મહિમા અગાધ છે પણ આ શિદ્ધિસિદ્ધિથી પ્રમાદમા પડી જઈ હું હવે ભક્તિ બૂલુ, — કેમ કે માણસને માટે એવો ભય રહે છે, — તો તો મારા જેવો નગુણો કોણ? એટલે, હું તો મન અડગ રાખી, આ સોનેરી બધનોમાં જકડાયા વગર, ભક્તિ કરીશ, એમ કરીને તે સુદામો ભવસાગર તરી ગયો.

આ પ્રમાણે દ્રુપ્તમા ભાગવતકથા છે એહિ કવિઓ આ મૂળ પરથી પોતાની કૃતિ રચે છે — નરસિંહને પોતાના જીવનમા સુદામા જેની સામ્ય ભોગવની પડી હતી, અને તે ભક્તે એમ્માન પ્રભુ-આધાર પર નિર્ભર રહી, લોકલાજની પરના કરી ન હતી એટલે તેને સુદામાના આત્મ જીવનનો — ભક્તનો અડગ શ્રદ્ધા અને પ્રભુ-પ્રેમનો — સાક્ષાત અનુભવ હતો. તેના કાવ્યમા તે અનુભવનો આત્મા બરોડાગ જળહો છે.

પ્રેમાનંદને બીજા પ્રકારનો અનુભવ હતો તેને પણ 'હિંદુ-નિમિત્ત' મુસ્કેનીઓ પડી લાગે છે. એક સામાન્ય ગૃહસ્થ પેડે 'મામ

ન મૂકીએ રે' — એ રેક તે રાખવા માગે. પણ તે ભક્ત નથી; તે તો સંસારી છે. અને તે તરીકે તે પોતાના સંસારી હૃદયની પ્રાકૃત જનની મથામણ જાણે છે, જે સૌ લોક પણ સમજે છે. એની જ સાથે, સુદામાની ભક્તિકથાની પરંપરીણ — લોકગત સમજ પણ એને છે. પરંતુ એનો સાક્ષાત અનુભવ એને, નરસિંહ પેકે, નથી. છતાં તે જ પૌરાણિક મૂળ ભૂમિકા ઉપર તે, ઉપર બતાવેલી પોતે પ્રત્યક્ષ અનુભવેલી પ્રાકૃત મનની મથામણની ભાત વણે છે અને પોતાનું આખ્યાન રચે છે. તેમાં તે સફળ છે, પણ વ્યાસ-નરસિંહના અસલ સુદામાના રંગને ભોગે.* એટલે જો પ્રેમાનંદનું જ સુદામાચરિત ગુજરાત જાણત તો, મને લાગે છે કે, સુદામાનું કાંઈક બિન્ન જ ચિત્ર — કાંઈ લોભી બ્રાહ્મણનું, ઉમદા ભક્તનું નહિ — ગુજરાતી માનસ પર ચીતરાયું હોત. છતાં પ્રેમાનંદી સુદામાના થોડાક છાંટા તો તેને બિડ્યા છે; કેમ કે એવી સમર્થ પીંછીથી કવિએ કેટલાંક ચિત્રણો સજ્યાં છે. આ બધી બાબતો ટિપ્પણમાં યથાર્થાને નોંધી હોવાથી, અહા હું તે બધાનું લંબાણ કરતો નથી. અને

* કાંઈક જુદા અનુબંધમાં હહેલું છતાં નીચેનું શ્રી. રા.વિ. પાઠકનું પ્રતિપાદન ધ્યાન પર લાવું:

“પ્રેમાનંદના સુદામાચરિતનું રહસ્ય ભાગવતકારનું જ રહસ્ય છે. ઈશ્વર અને જીવ વચ્ચેનો પ્રેમભક્તિસંબંધ એ એનો નિરૂપ્યમાણ વિષય છે. . . . પણ પ્રેમાનંદનું વિધાન સ્વતંત્ર છે. તેણે પોતાનાં પાત્રોને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ આપ્યું છે. અને એ વ્યક્તિત્વ તેણે ગુજરાતના પોતાના હૃદય-રૂપિણી અનુભવમાંથી ધડચું છે. પ્રેમાનંદમાં સહે લોકોત્તરતા ઓછી છે; તેની કલ્પના ઐહિકને છોડીને બહુ બેઝે બિડી શકતી નથી; પણ ગુજરાતના હૃદયને, મમને તેણે ઓળખ્યું છે, તેવું બીજા કોઈ કવિએ ઓળખ્યું નથી.” (‘કાવ્યની શક્તિ’, પા. ૮૬)

એ વાત સાચી છે. છતાં એ પ્રશ્ન રહે છે કે, ભાગવતનું રહસ્ય કવિએ, સહે પોતાની ઢળે, પણ યથાર્થ ઉતાર્યું છે, કે સુદામાને ‘સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ’ આપવા જતાં તે રહસ્યને માર્યું કે કથાબંધું છે? અને ‘ગુજરાતનું હૃદય’ નરસિંહ-સુદામાના ભક્તજીવનમાં પણ નહિ કે? ગુજરાતના પ્રાકૃત સંસારીનું હૃદય કહો તો વળી જુદી વાત.

અભ્યાસી વાચ્યને બલામણુ કરુ છુ કે, શ્રી અબાલાલ જનીએ
'સમાતોયક' માસિકના ઈ સ ૧૯૦૮ના વર્ષમા (અક ૪૪૦)
એક લેખમાળા લખી, વ્યાસનુ, નરસિંહનુ ને પ્રેમાનંદનુ એમ ત્રણે
સુદામાચરિતની તુલનાત્મક ચર્ચા કરી છે તે જુએ

તેમ જ પ્રેમાનંદના સુદામાચરિત પર શ્રી રા નિ પાઠકે એક
સળગ દષ્ટિ કરી જઈ, તેમા આવૃત રહેની હામ્ય છટા સમર્થ રીતે
ખતાવી છે,* તે પછુ અભ્યાસી જુએ તમાં તે વિવેચક પ્રેમાનંદની
હાસ્યરમ માટેની હથોળી વિષે સાચુ જુે છે કે, 'કદાચ પ્રાચીન
કવિઓમા તેના જેવો મર્મોળો હાસ્યરસ કોઈનો નથી તે પોતે
હસે છે, વાચનાગ્ને સાથે હસાવે છે, અને જે સમાજ ઉપર તે
ટીકા કરે છે, તેને પણ સાથે સાથે હમાવે છે' (પા ૮૧-૨)

અને પ્રેમાનંદના 'બધા કાવ્યોમા એવો જોયો હાસ્યરસ છે
પણ નહિ ઘણી જગાએ તો માત્ર શ્રોતાઓનું મનરંજન કરના જ
એ હાસ્ય લાવે છે લાવે છે તે પ્રસંગ ઘણી વાર ઉચિત હોય છે,
કોઈ વાર ઉચિત નથી પણ હોતો' પરંતુ તેવાં સ્થાનોએ 'હામ્યને
આખા કાવ્યના વ્યંગ સાથે મેળો સંબંધ નથી (હોતો)
હાસ્ય કાવ્યમા વૈવિધ્ય આણવા આવેતો છે આખા કાવ્યના વ્યંગ
સાથે માર્મિક સંબંધ રાખતો હોય, આખા કાવ્યમા આતપ્રાત હોય,
એવુ તો માત્ર તેના ઉત્તમ કાવ્યોમા જ છે એ કાવ્યો માત્ર તેના
હાસ્યને લીધે ઉત્તમ થયા છે એમ વિનક્ષા નથી પણ એ નોંધના
જેવુ છે કે, પ્રેમાનંદના ઉત્તમ કાવ્યોમા જ તેનો હામ્ય પણ સૌથી
વધારે માર્મિક છે એના કાવ્યોમા જ સુદામાચરિત, મામેરુ અને
નળાખ્યાન ત્રણને ગણુ છુ' (પા ૮૫)

સુદામાચરિતના મ્તા વ્યંગને પ્રગટ કરવા હાસ્ય તેની સાથે
આતપ્રાત ત્રણીને મિલે કામ લીધુ છે, તે વિષે તે જુે છે
'કાવ્યનો વ્યંગ એ છે કે, માણસ મહત્તા અને લઘુતાનું કોઈ
અદ્ભુત મિશ્રણ છે તેનામા ધૃતિગભિમુખ થવાની ઇચ્છા છે, છતા

મમારની કૃપિણાઓથી તે પર * જઈ ગયો નથી તેને ઈશ્વરના નિરીક્ષક હતા, તેની શક્તિનું, તેના પ્રેમનું જાન છે છતાં તેનાથી માથા નિના ગેવાનું નથી ઈશ્વરની ઘટના અન છે એમ માણુમ જોઈએ છે, છતાં ઈશ્વર અમુક રીતે જ જામ કરે, એવી અપેક્ષા ગણે છે. અને ઈશ્વરપ્રમા તેને મગે છે ત્યારે, તે ઈશ્વરનો પ્રસાદ છે, એટલું જોગખવાની પણ તેને શક્તિ નથી આ વિલક્ષણનાઓમાંથી પ્રેમાનંદ હામ્ય ઉપજાવે છે.

જેનું કાવ્ય છે તેનું નેતા, ઉપરોક્ત વ્યવ્ય તેમા નથી દેખાતો. બધે આ પ્રાણની મમજ નિની છે કે કેમ, તે વિશે જ મને તો શક છે છતાં ધારો કે એવો વ્યવ્ય તે ઉતારી શકે છે, તોપણ સફળ રીતે કવિ તે 'મામેગ'મા સાધી શક્યા છે, તેમ 'સુદામાચરિત'મા નથી બની શક્યું. બધે, 'સુદામાચરિત'મા જે હામ્યપ્રસંગો છે તે ખીજા પ્રસંગના — વૈવિધ્ય સાધવા પૂરતા જ — નીવડ્યા છે, અને તે ઉપનાત જઈને તેમણે સુદામાના પાત્રને કથાબધુ છે, એ જુદું. આ જગ નિગતે નહીં.

'મામેગ'મા હામ્યપાત્ર ન સૂચે છે, હામ્ય કરનારી નાગરી નાત છે કે વર્ગમાર્ગ મદેતાજીને 'ધન જોઈએ' એમ ટોલનાર પાત્ર છે. 'સુદામાચરિત'માય હામ્યપાત્ર બક્ત સુદામા છે, પણ હામ્ય જનાર સગ ગ ડોઈ એક સમાજ નથી શરમા ગામનોક છે, તેઓ તો સુદામાની પરના જ નરતા નથી (જુઓ વીડી ૩૩-૪૪) હામ્યમા આ પદ હમનાર છે, તેઓ પણ આવે છે તેવા જાય છે કૃષ્ણની સ્ત્રીઓ ખીજો સમુદાય છે, પણ તે એટલા જ પ્રસંગ પૂરતો હમે છે અને 'ધન લાવો' કહેનાર સુદામા પત્ની (અને બાળકો પણ ગણવા હોય તો) આશ્ચર્ય અંત સુધી સુદામા માથે પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ ખડી છે પણ તે હામ્ય કરતી નથી, તે તો સુદામાની કમોટીરૂપ છે અને છેડે 'મામેગ'મા નાગરી નાત જેમ હાથો કહે છે, તેમ કાપિપત્ની કહેતી નથી, તે તો જીવદુ એમ કહે છે. —

• સુદામાને કવિએ તેથી પર વર્ણવ્યો છે, છતાં તેમા ગ્રંથવાતો ને ફસાતો બતાવી કવિએ હામ્ય સાધ્યો છે, એ અહીં યાદ રાખવું જોઈએ

‘દુઃખદાગ્રિ ગયા ને ઘર થયા’ (૫૪૬)

અને એમા રણકો એવો નીન્ને છે, ‘જુઓ, હું -હેતી હતી ને કે, તમે જાઓ અને સૌ સાગ નાના થજે’ આમ સુદામા તો છેવટેય હારયપાત્ર બની બોડો પડે છે પણ ‘મામેગ’મા ? આથી, શ્રી પાઠક-સાહેબ કહે છે તે વ્યવ્યની સફળતા ‘મામેગ’મા છે, તે કૃતિ એ રીતે સધન છે ત્યારે ‘સુદામાયગિત’મા એ સમનતા ને એ વ્યવ્ય માણી ગયા છે અથવા બે દર્શી સફળતા દેખાય છે તો તે બીજી જ છે

દાવ્ય જેવું કે તેવું જોઈએ તો એમ લાગે છે ખરું કે, તેમા જીવ અને શિવનો બે હાથ રસ બીજ છે ? રમખીજ તો દપતીના જીવનદષ્ટિ-બેદમા રહેલું નથી ? અને એને જ દનિએ પોતાની દાવ્ય-શક્તિથી મલાવ્યું નથી ? અને એમા સુદામાની તરફદારીમા નહિ, પણ તેની પત્નીની — બકતાની તરફદારીમા નહિ, પણ જગતની — તરફદારીમા કી નથી વધ્યા ? પ્રેમાનદની કથામા ગ્રપ્ટ છે કે, ‘હું જુગતે જીવું (જીવું) કેમ કરી’ કહેનાર સુદામાપત્ની છેવટે જીતે છે, નહિ માગનાની સાતો ઝનાર તો એવો લાનુપ બને છે કે તેનો મર્ધ આરો નથી ગહેનો’ તેથી એને હમનારો બધો વર્ગ છેવટે, ‘મામેગ’ની નાગરી નાત જેમ, ભોઠો નથી પડતો એટલે એ હાથ્ય ખરેખર સુદામાને ભોગે જ થઈ રહે છે તેથી એની ઉપગૃહ્ય મગગ વ્યવ્યના તો રહેતી જ નથી કાવ્ય વાચતા મળગ પ્રશ્ન તો એ લાગે છે કે, સુદામા ખરો કે સુદામાપત્ની ખરી ? સુદામાની ટેક ખરી કે સુદામાપત્નીનું ડહાપણબધું સ સાગ-દર્શન ખરું ? સુદામાની દિનસૂરી માચી કે તેની પત્નીની ? અને તેમા ડગે ને, ડગે ડગે મુખો હારતો જાય છે, અને તેની જે મરુરી થતી જાય છે, તે એ હાગમા ખનાસ કરી દે એવો મ્રણ્ય ઉમેરો કરે છે * ‘મામેગ’મા નગસયા પરના હારયમા આથી

• શ્રી રા વિ પાઠક સુદામા અને તેની પત્નીના પાત્રાલેખન વિષે નીચેનું કહે છે, એ અહીં સમર્થનમા ટાકી મકાય —

‘મને સુદામાની જીવિ નિષ્ક્રિય, નિર્જાળ, દયુષ્ય વગ્નુરિધિતિથી દૂર જનારી, પ્રશ્નોથી પરાદમુખ રહેનારી લાગે છે ઋષિપત્ની મર્થપર,

આ બધું કહેવા ઉપરથી રખે એમ મનાય કે, આ કાવ્ય હીન કાદિનું છે. તેનો રસ પ્રેમાનંદનો છે, અને એ કવિ તો ગમે તેમ

તા. ૫ ૩-૪૨

મગનભાઈ દેસાઈ

મુજીબાલા મનતે સહુ મારા મિત્ર છે - મારા પાંચ
 બાળા પણ મને મિત્ર ગણી રહ્યા છે તેથી મારી સ્ત્રી સાથે મારા
 મિત્રોના મિત્રોની સાથે મારા મિત્રોની સાથે મારા મિત્રોની સાથે
 તા. ૬. ૫. ૩૧ મારા મિત્રોની સાથે - તા. ૬. ૫. ૩૧
 મારા મિત્રોની સાથે

અશુદ્ધિ સુધારી લો

પાન	કાવ્ય લીટી	અશુદ્ધિ	શુદ્ધ
૧૭	(૧૯૬)	કુકુળી	કુકુલિ
૧૮	(૨૧૬)	દિગ્પાલ	દિગ્પાલ
૨૦	(૨૨૩)	કુકુળી	કુકુલિ
૩૧	(૩૪૬)	અનભિશા	અનભિશા
૪૩	(૫૧૨)	પણકુટિ	પણકુટિ
૬૨ ની લીટી	૬	[સ]	[સ પ્રત્યવાય]

કોઈ પ્રતમા બીસુ વાંચવાથી થયેલી અશુદ્ધિ વાચક સહેજે પોતાની
 મેળે સુધારી શકશે

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના	૩
સુદામાચરિત — પ્રમાનદર્શક	૧
ટિપ્પણ	૫૦
પુરવણી — નરસિંહ મહેતા દ્વારા સુદામાચરિત	૧૧૨

સંક્ષેપાની સમજ

અ. અગ્ની	દે. દેશી
અપ. અપભ્રંશ	મ. મરાઠી
સં. સંસ્કૃત	હિ. હિન્દી
પા. કાસી	ઉ. ક. ઉપના કરો.
પ્રા. પ્રાકૃત	

ક્રા. ૧, ક્રા. ૨, ક્રા. ૩, ૫૦, ૭૦, ૮૦ એ, ૫૫ માટે
વાપરેલી પ્રતોના સંક્ષેપ છે. તેમની સમજ માટે જુઓ પ્રસ્તાવનામાં
પા. ૪ ઉપર.

કડવું ૧

રાગ - રામગ્રી*

શ્રી ગુરુદેવ ને ગણપતિ સમરુ અંખા ને સરસ્વતી,
પ્રખળ મતિ^૧ વિમળ વાણી પાંખીએ^૨ રે.

રમા-રમણ^૩ હૃદયમાં રાખું, ભગવદ્-લીલા ભાખું;
ભક્તિરસ આખું, જે આખ્યો શુક-સ્વામીએ રે. ૪.

ઢાળ

શુક સ્વામી કહે, સાંભળ રાજા પરીક્ષિત, પુણ્ય પવિત્ર
દશમ સ્કંધ અધ્યાય એંશીમે,^૪ કહું સુદામા-ચરિત્ર:-

આંદીપનિ ઋષિ સુર-શુરુ સરખા, વિદ્યાવંત^૫ અનંત;
તેને મઠ ભણવાને આંખ્યા હળધર ને^૬ ભગવંત. ૮

તેની નિશાળે ઋષિ સુદામા^૭ વડો વિદ્યાથી^૮ કહાવે; ૯
પાટી લખી દેખાડવા રામ-કૃષ્ણ સુદામા પામે આવે. ૧૦

* મ૦ - રાગ કેદારી, કા૦ - રાગ આશાવરી

૧. મ૦, કા૦ - 'મતિ'

૨ કા૦ ૨ - 'આપીએ' કા૦ ૧ - 'પામવા'

૩ મ૦, કા૦ ૧, તથા ચૂ૦ મા આ દુંક મળે છે કા૦ ૧માં 'હૃદયમાં'
બદલે 'હૃદયિયા', ને 'રમારમણ' બદલે 'રામારમણ' ને ચૂ૦ મા 'રામનામ' છે

૪ મ૦, કા૦ - 'એંશીમે'

૫ કા૦ ૧, ૨ - 'અધ્યાપક અનંત' મ૦ - 'અધ્યાપક મહંત' કા૦ ૩ -
'વિદ્યા કહાવે અનંત'

૬ કા૦ ૧, ૨ ૩ મા 'ને' બદલે 'શ્રી' મળે છે કા૦, મ૦ - 'ને'

સુદામો, શામળ,^૧ સંકર્ષણ અન્ન લિહ્યા કરી^૨ લાવે;
એકઠા બેસી અશન કરે, તે ભૂધરને મન લાવે. ૧૨

સાથે સ્વર બાંધીને લણુતા, થાય વેદની ધૂન;
એક સાથે શયન કરતા હરિ,^૩ હજધર, ને મુન.

એસઠ દહાડે યૌદ્ધ વિદ્યા શીખ્યા બંને લાઈ;
ગુરુમુત^૪ ગુરુ-દક્ષણામાં આપી વિઠલ થયા વિદાય. ૧૬

કૃષ્ણ સુદામો ભેટી રાયા, બોલ્યા વિશ્વાધાર:-

‘મુજશુ^૫ મન કરીન મળજે, માણું છું એક વાર.’

ગદ્ગદ કંઠે કહે સુદામો, હું માણું દેવ મુરારિ—

‘સદા’ તમારાં ચરણ વિષે રહેજે મનસા ભારી.’ ૨૦

મથુરામાંથી^૭ કૃષ્ણ પધાર્યો, પુરી દ્વારકા વાસી;

સુદામે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો, મન એનું^૮ સન્યાસી.

પતિવ્રતા પત્ની મન^૯ પાવન, પરમેશ્વર^{૧૦} કરી પ્રીછે,

સ્વામી-સેવાનુ સુખ વાંછે, માયા-સુખ નવ ઇચ્છે. ૨૪

૧ કાં—‘શ્યામ’, કાં ૩—‘ને શ્યામ’

૨ કાં ૩—‘ભાગીને’, કાં—‘ભાગી’

૩ મં, કાં—‘મોરલીધર બળ મુન્ય’ કાં ૧—‘હજધર કૃષ્ણ ને મુન’,
કાં ૩—‘મોરલીધર મહા મુન’

૪ કાં, કાં ૩—‘ગુરુને ગુરુદક્ષિણા આપી’

૫ મં તથા કાં—‘માનુલાવ કરીને મળજે’ના કરતાં લીધેલો કાં ૨ નો
આ પાઠ સારો અર્થ આપે છે કાં ૧ પાઠ આ છે—‘માનુલાવે મુને કરી
મળજે’ કાં ૩માં ૧૭ થી ૨૦ લીટીઓ નથી મળતી

૬ મં, કાં—‘સદૈવ’ કાં ૧માં ‘વિષે’ પછી ‘જઈ રહે .’

૭ મં—‘મથુરામાં’.

૮ મં, કાં—‘એનું’ કાં ૧—‘છે તેનું મન સન્યાસી’

૯ કાં ૩, મં—‘વ્રતપાવન’. કાં—‘છે પાવન’

૧૦ કાં ૨, મં—‘પરમેશ્વરને પ્રીછે’ કાં—‘પતિને પ્રભુ કરી પ્રીછે’.
કાં ૩—‘પતિને પરમેશ્વર કરી પ્રીછે’

૦૪ ૫૫૫૭ ૫૫૫ સુદામાને, 'દુખ-દારિદ્રે ભરિયાં;
શીતળાએ અમી-છાંટો નાખ્યો, થોડે અન્ને લિહરિયાં. ૨૧
 ૧ અન્નચક્ર-વ્રત પાળે સુદામો, હરિ વિના હાથ ન ઓઢે; ૨૨
 આવી મળે^૨ તો અશન કરે, નહિ તો ભૂખ્યા પોઢે. ૨૮

વલણ

પોઢે ઋષિ સંતોષ આણી, ન ઇચ્છે સુખ ઘરસૂતનું;
ઋષિ-પત્ની લિક્ષા કરી^૩ લાવે, પૂરું પાડે પતિ-પુત્રનું. ૩૦

પાંડે ।
 ૨૫૫૫ ૫૫૫
 અમાયકીદાત

કડવું ૨

રાગ વેરાગીઝ

શુકલ કહે, સાંભળ નરપતિ, છે સુદામાની નિર્મળ મતિ;
નામ^૪ ગૃહસ્થ, પણ કેવળ જતિ, માયા-સુખ નવ ઇચ્છે રતી. ૧
મુનિનો મર્મ^૫ કોઈ નવ લહે, સો^૬ મેલો થેલો દરિદ્રી કહે. ૨
ભાગ્યા^૭ વિના કોઈ કેમ આપે? ઘણે^૮ દુઃખે કાયા કાંપે. ૩૪

દરીદ્ર રીદમાના ના લેખ

૧ કાં ૨—'દુર્બલ'.

૨. મ૦, કાં—'મળ્યું'. કાં ૩—'ભૂખ્યા' બદલે 'ભૂખ્યો'.

૩. કાં—'માગીને'.

૪. કાં ૩—રાગ રાગગી.

૫. કાં—'માયા-સુખ નવ ઇચ્છે રતી, સદા મન છે જનું જતિ.' (દેવ)

૬. મ૦—'મહિમા'. ગ૦—'કોઈ' બદલે 'લોક' મળે છે.

૭ કાં ૨—'સો કા થેલો દરિદ્રી કહે'.

૮ કાં—'ભાગ્યા'. અને 'કોઈ' બદલે કાં ૧, ૨, મ૦માં 'કહે' છે.

૯. મ૦—'સમુદ્રની પેરે દરિદ્ર વ્યાપે', અને થેલો 'વ્યાપે' બદલે 'કાંપે'

દેશકારથી આમ જ કાં ૨ માં મળે છે કાં—'ઘણે દુઃખે કરી દેહ કાંપે';
 ('દેહ' બદલે 'દિન' હોય તો સરસ અર્થ મળે.)

ભિક્ષાતુ કામ કામિની^૧ કરે, ઠેના વગ્ન પખાળે, ને પાણી ભરે,
જેમ તેમ કરીને લાવે અન્ન, નિજ કુટુંબ પોષે સ્ત્રી-૪ન
ઘણા દિવસ દુખ રજોણી પેરે સહ્યુ, પછે પુરમા અન્ન જડતું રહ્યુ,
ખાળકને થયા બે ઉપવાસ, તવ^૩ સ્ત્રી આવી સુદામા પામ ૩૮

“હુ^૪ વીનવુ બેડીને હાથ,” અળખા કહે, “માભળીએ, નાથ
ભૂખ્યા^૫ ખાળક કરે રુદન, નગર^૬ માહે નવ જડતું અન્ન,
ન મળે કદ, મૂલ, કે ફળ, બે દિવસ થયા લઈ રહે જળ ૭
સુખ શય્યા, ભૂપણ, પટફળ, તે કયાથી? હરિનથી અતુલ ૮”
ભૂખ્યા ખાળક જુએ માનુ મુખ, સ્ત્રી જઈ કહે સ્વામીને હુખ
“હુ કહેતા લાગીશ અળખામણી, સ્વામી, જુઓ આપણા
વર ભણી

ધાતુપાત્ર નહિ કર સાહવા, સાજુ વગ્ન નથી મમ ખાવા,
જેમ^૯ જળ વિણ વાડી જાડવા, તેમ અન્ન વિણ ખાળક જાડવા ૪૬
આ નીચા ઘર, ભીતડીઓ પડી, શ્વાન મ ભર આવે છે ચડી,
અતીત^{૧૦} કરીને નિર્મુખ ભય, ગવાનિક નહિ પામે ગાય,

૮૬ નિર્મુખ - ગાય ૧૮૫

- ૧ કાં ૧— તે નારી
- ૨ કાં ૩, મં ૩૦— ‘કુખ ધરતું’, કાં ૧— ધર કુખતું
- ૩ કાં ૩, કાં— ત્યારે
- ૪ કાં ૨— ‘વિનેશુકા કર ભેડી હાથ’ કાં ૩— ‘વિનેશુકા ભેડી છે હાથ’ મં— ‘ભેડીને ખાલે ‘ભેડી બે’
- ૫ અહીંથી (૪૦-૪૩) ચાર લીંબી કાં ૩ માં મળતી નથી
- ૬ મં, કાં— ‘નગરમા નથી મળતું અન્ન’ કાં ૨— ‘નગર માલે જડતું રહ્યુ અન્ન’
- ૭ કાં ૧— ‘બે દિવસ લઈ રહે છે જળ’ કાં ૨— ‘રહે’ ખરવે ‘રયા’
- ૮ કાં ૧ માં આ લીંબી નથી
- ૯ કાં ૧ માં અહીંથી ૩ લીંબી આકાઅવળી છે ૧૦ કાં— અતિથિ

કરો છો મંત્ર^૧ ગાયત્રી સેવ, નૈવેદ્ય વિના પૂજાયે દેવ;
 પૂજ્ય^૨ પર્વણીએ નવ જમે, જેવો ભિગે તેવો આયમે; ૫૦^૧
 શ્રાદ્ધ સમછરી સહુ કો કરે, આપણા પૂર્વજ^૩ નિમુંખ કરે.^૪
 આ બાળક પરણાવવાં પડશે, સતકુલની^૫ કન્યા કેમ જડશે ?
 અન્ન વિના પુત્ર^૬ મારે વાગલાં, તો ક્યાંથી આવે^૭ ટોપી આંગલાં ?
 વાયે^૮ ટાઢ બાળકડાં રુએ, ભરમ માંહે પેસીને સૂએ. ૫૪
 હું ધીરજ કોણ પ્રકારે ધરું ? તમારું^૯ દુઃખ દેખીને મરું.^{૧૦}
 અખોટિયુ પોતિયુ^{૧૦} નવ મળે, સ્નાન કરો છો^{૧૧} શીતળ જળે;
 વાધ્યા નખ ને વાધી જટા, માંહે^{૧૨} ભિડે રાખોડી-ઘટા;
 હર્ષ તણી તૂટી સાહડી, તે ઉપર, નાથ, રહો છો પડી; ૫૮

૧ મં, કાં ૨ — 'ગાર્હપત્યની સેવ' મં ગ્રીષ્મા જણાવે છે કે, 'મંત્ર ગાયત્રી' પાઠ (એ કાં ૩ નો છે) એક પ્રતમા મળે છે મૂળ — 'ત્રિભોવનપતિની સેવ'.

૨ કાં ૨ નો આ પાઠ છે કાં — 'પૂજ્ય પર્વણી કો નવ જમે', મં અને કાં ૩ મા 'પૂ.ય' જ.લે 'પૂજ્ય' છે

૩ મં, કાં, કાં ૧ — 'પિત્રી'

૪ આ લીટી ૫૧ ને બહારે નીચેની લીટી ૫૪ પછી પણ (મં, કાં, કાં ૨) મળે છે પણ કાં ૧, કાં આ કમ અર્થ પ્રવાહમા સારો

૫ મં — 'સકુલની કન્યા ક્યાંથી જડશે' કાં ૧, ૨, ૩ — 'શુષ, શા' મૂળ — 'સતકુલની'

૬ મં — બાળક

૭ મં, કાં માં 'આવે' ૫૬ નથી

૮ કાં, મં મા આ લીટી ૪૧ માં લીટી ૫૪ ને ૫૫ લીટીના 'તમારું' સ્થાને 'હોકરાનું' પાઠ છે કાં ૧, ૨, ૩ તથા મૂળનું સ્થાન છે તે આ છે, ને તે યોગ્ય છે કાં ૩ મા બેઠે સ્થાને તે આવે

૯ જુઓ લીપ ૮ મા કાં, મં 'હુ તે ધીરજ કહું પેરે ધરું', .

૧૦ મં — 'પોતિયુ' ૧૧ કાં — 'કરે છે'.

૧૨ કાં ૧, ૩ — 'માથે ભિડે રાખોડીની ઘટા'. કાં, મં માં 'રાખોડી' બહારે 'રક્ષાની'.

ખીજે ત્રીજે^૧ કાંઈ પામો આહાર, તે મુજને દહે છે અંગાર.
હું તો દારિદ્ર-સમુદ્રમાં ખૂડી, હેવાતણમાં એકેદી^૨ ચૂડી;^૩
નહિ લલાટે દેવા કંકુ, આ^૪ શરીર અન્ન વિના સૂકું.
હું^૫ પૂછું લાગીને પગે, 'એવું દુઃખ મહીશું કયાં લગે ?' દર
તમે^૬ દહાડી કહો છો ભરથાર, છે માધવ સાથે મિત્રાચાર.
જે રહે કલ્પવૃક્ષની તળે, તેને શી વસ્તુ નવ મળે ?
જે જીવ જળમાં કીડા કરે, તે પ્રાણી કેમ તરસે મરે ?
જે પ્રગટ કરી સેવે હુતાશ, તેને શીત કેમ આવે પાત્ર ? દદ
અમૃતપાન કીધું જે નરે, તે^૭ જમકિંકરથી કેમ ડરે ?
જેને સરસ્વતી જીલે વસી, તેને અધ્યયનની^૮ ચિંતા કશી ?
સદ્ગુરુનાં જેણે સેવ્યાં ચરણ, તેને શાનું માયાવરણ ?
જેણે^૯ જાહવી સેવી સદા, તેને જન્મમરણની શી આપદા ? ૭૦

૧ કાં ૧, ૨—'ખીલ ત્રીલ' 'કાંઈ' વધારાનું પદ કાં ૧માં છે
કાં ૩—'દહે છે' બદલે 'ધોકે છે'.

૨ કાં—'એક જ'

૩ આ લીટી પછી મં, કાંમાં એક લીંગ વધારે મળે છે, જે કાં ૧, ૨,
૩ તથા ગૂંમાં નથી 'સોભા-અના નથી રાણગાર, નહિ કાજળ નહિ કીડિયા હાર'
અર્થ માટે આ ઉમેરો જરૂરી પણ નથી લાગતો.

૪ મં, કાં—'અન્ન વિના શરીર રહું સૂકું'

૫ મં—'પૂછું છું', અને 'એવું' બદલે 'એવડું' પાઠ છે કાં—'હું
પૂછું છું લાગી પાય, આગ્રુ કુખ કયા સુખી સહેવાય' કાં ૧માં ખીલુ ચરણ—
'એવું કુખ સહીએ અવિરાધે' છે ને 'પગે' બદલે 'પાયે' છે

૬ ગૂં—'તમે કહ્યું તુ એક વાર'.

૭ મંનો 'તે જમકિંકરનો ભે કપમ ધરે' પાઠ 'તે' વગર, કાં ને કાં ૨
માં મળે છે કાં ૧માં 'કપમ'ની જગાએ 'કાં' છે ઉપર લીધેલો પાઠ કાં ૩માં છે

૮ મં—'અધ્યયન', કાં—'અધ્યાત્મ', કાં ૩—'તેને કોઈ વસ્તુની
ચિંતા કશી'.

૯ કાં, કાં ૩—'જે જન સેવે દહિને મન'

જેનું મન હરિ-ચરણે વસ્યું, તે આણીને પાતક^૧ કશું ?
 જેને સ્નેહ શામળિયા સાથ, ન^૨ ઘટે તેને ઘેર અનાથ.
 છેલ્લી વિનતિ દાસી તણી, પ્રભુ, પધારો ભૂધર ભણી;
 તે ચૌદ લોકનો છે મહારાજ; પ્રાદાણુને લીખતાં શીલાજી^૩” ૭૪

વલણુર

“લાજ ન કીજે, નાચજી, માધવ મનવાંછિત ફળ આપશે;
 દીન^૪ જાણી ત્રકશે, પછે ભવની ભાવઠ ભાંગશે.” ૭૬

કડવું ૩

રાજ ગોડી^૫

જઈને જાઓ જાદવરાય, ભાવઠ ભાંગશે રે;
 હું તો કહું છું લાગી પાય, ભાવઠ ભાંગશે રે.
 ધન નહિ જડે તો ‘ગોમતી-મજ્જન’-^૬ દર્શન-ફલ
 નહિ જાય. ભાવઠ૦

૧ કાં ૩—‘પાછીન’, ગૂં—‘પ્રાપ્તિ’

૨ મ૦—‘તેને ઘર ન ઘટે અનાથ’ કાં ૨, ગૂં—‘ન ઘટે તેના ઘરમાં અનાથ’.

૩ કાં ૨માં વલણુ જે જ નહિ, કાં ૧, ૩ માં તેને જઈને ‘લિખ્યો’ રાજ વાપર્યો છે લીધેલો પાઠ ૧લા ચરણ સિવાય કાં ૩નો છે, ત્યાં પહેલું ચરણ ‘લાજ ન કરસો કંચલ’

૪ મ૦—‘કારખાત્રી કહાર આપી હરિદાસો કુમ કાપશે’, કાં—‘દીન જાણીને દયા આણી હરિદાસ કુમ કાપશે’, કાં ૧માં ‘હરિદાસ કુમ કાપશે’ મળે છે ગૂં—‘ઝીત જાણી પુરુષોત્તમજી, ભવના જંધન કાપશે’

૫ કાં ૧—માર ગૂં, કાં ૨, ૩—સામેરી કાં, મ૦—ગોડી

૬ કાં—‘ગોમતીમાં જઈ’

૭ કાં ૧—‘હરિ-દર્શન-ફલ’

સુદામો કહે, વિપ્રને નથી માગતાં પ્રતિવાય;

પણ મિત્ર આગળ મામ^૧ મૂકી જાયતાં જીવ જાય.

મામ ન મૂકીએ રે. ૮૦

પ્રેમદા કહે, પ્રભુજી, એ ચોદ ભુવનનો રાજ;

શિર ઉપર છે શ્રીપતિ, તો માગતાં શી લાજ?^૨ લાવડો

શું કહેવું પડશે કૃપણને? અંતરજામી અજાણ?

ઘટ ઘટમાં બ્યાપી રહ્યો, પૂરણ પુરુષ પુરાણ. મામ^૩ ૮૪

ઉદર^૪ કારણ નીચને ઘેર કીજે વીનતી પ્રણામ;

એ^૫ સ્થાનક છે નમવા તણું, મામે વણસે કામ. લાવડો

જાદવ સઘળા દેખતાં, કેમ^૬ ઝોડું જમણો હાથ?

હું દુર્બળ^૭ મિત્રનું રૂપ દેખી લાજે લક્ષ્મીનાથ. મામ ૮૮

પ્રભુ,^૮ પુરુષ તે ઉદમી, જઈ કરે પોતાનું કાજ;

સ્વામી, ગ્રાહ્યણકુલનું કમ^૯ છે, તો લીખતાં શી લાજ?^{૧૦} લાવડો

૧. ૩૧૦ ૨ — 'મામ મૂકી' બદલે 'માલરો'.

૨ આ કડી ૩૧૦ ૨ પ્રનમાં જ મળે. છે, જેમાં 'ગોળું' થયેલ અરપટ છે.

('સીરહારણુ શ્રીએ થઈ તાહા મામતા.....') ૩૧૦ ૩ માં ૭૬-૮૨ લીટીઓ નથી, ૭૮ માં ૫૫ ૮૩ માં લીટી તરત આવે છે ચૂં માં આ કડી ૩ તે ૫૨ થી 'ગોળું' થયેલ લીટી ૩ અને ૩૧૦ ૨ ના 'ત્યાં' બદલે 'તો' લીધા છે

૩ ૩૧૦ ૨ — 'લાવડો'

૪ કાં, મં — 'ઉદર કારણે નીચ કને જઈ કીજે વિનય પ્રણામ'.

૫ ૩૧૦ ૩ ના 'કીજે વીનતી' બદલે 'કરીએ જઈ', એમ ૩૧૦ ૨ માં ૩

૬ કાં, મં — 'તો આ સ્થાનક છે મળવા તણું'

૭ ૩૧૦ ૧ — 'હું કેમ ધરું જમણો હાથ' ૩૧૦ ૩ — 'કેમ ધરું તે જમણો હાથ'.

૮ ૩૧૦ ૧ — 'દરિદ્ર'. ૩૧૦ ૩ — 'હું દુર્બલ મિત્રને દેખી'

૯. ૩૧૦ ૧ — 'પ્રભુજીને જે દા. ધ્યાયે, કરે તેહનાં કાજ'.

૩૧૦ ૩ — 'પ્રભુ પુરુષ તે ઉદમ કરે જે કરે પોતાનું કાજ'.

૧૦ કાં તથા મં આની પછી નીચે આપેલી ચાર લીટી મળે છે તેમાંની

દશ માસ ગર્ભનિવાસ ગ્રાણી, ત્યાં શો કરે ઉદ્ધમ ?
એવું જાણી સંતોષ આણો, હરિવિસારશે કેમ ? મામ૦ ૯૨
જાનવા^૧ ન જઈએ ને પડી રહીએ, તો કેમ જીવે પરિવાર ?
એક વાર જાઓ જાનવા, નહીં કહું ખીજ વાર. ભાવ૦^૨
જોડવા પાણિ, દીન વાણી, થાયે વદન પીળું વણું;
એ^૩ ચિહ્ન સૌ જાન્યક તણાં; માગ્યાપેં રૂડું મરૂણુ. મામ૦ ૯૬

પ્રથમ જણો જાવ તો રવીકારેલા પાઠમાં આવી જાય છે — ૧ છી છીટી માટે
૮૩મી છીટી જુઓ, ‘શુ કહેડું પડે કૃષ્ણને ? અંતરજમી અબજુ ?’ ખીજ ત્રીજી
માટે ૬૧-૨ બે છીટી જુઓ. ચોથી છીટી માટે જૂની ત્રણે પ્રનોમાં એકેનો આધાર
નથી વળી આ જ ચારે છીટીઓ મ૦, કા૦ આ કડવાને છેડે ફરી આપે છે.
એટલે તે ગોઠાળો ફા૦ પ્રનોથી શુદ્ધ થાય છે આ છીટીઓ વિષે મૂ૦, ફા૦
સમાન છે પ્રચુન છીટીઓ આમ છે —

અંતરજમી અબજુ નથી રે, સી તમને કહું વારવાર,
દશ માસ ગર્ભવાસ ગ્રાણીની રક્ષા કરે મોસાર મામ૦

રો ઉદ્ધમ કરીએ એવું જાણી, સંતોષ આણીએ મન,
સુખ છીવામાં હેનિ વીસરે, જાવ થાય આપણો બિજ મામ૦

૧ ફા ૧ — ‘ઉદ્ધમ અરથ નવ જોઈએ, તો ..’

૨ આ છીટી પછી નીચેની બે છીટી કા૦, મ૦માં મળે છે —

મ૦માં — રાજ મહા વિભીષણે જઈ જાન્યા શ્રીજગદીશ,
અખંડ પદવી પામિયા, ધર્મ મેધાકંબર યીશ ભાવ૦

કા૦માં — ગાજ થઈ વિભીષણ જાન્યા, મહા વીર ધીર જગદીશ,
પ્રભુ સામાં પગલા ભરે તો, ટંગે હસ્તિશ્વ ને રીસ ભાવ૦

ફા૦ ૧, ૩માં તે જાવની છીટીઓ પછીથી મળે છે, ને ત્યાં જરોબર બેસે જી
જુઓ છીટી ૯૭-૮ તથા તેની ટીપ ૨

૩ ‘સૌ જાન્યક’ જણે ફા૦ ૧ — ‘જાન્યક જન’, ફા૦ ૩, કા૦ અને મ૦ —
‘હે જાન્યક’. ફા૦ ૨ તથા મૂ૦માં ‘રૂડું’ જણે ‘લડું’ છે.

રાજા^૧ થકા મુખ વિલીપણ, જઈ જાચ્યા શ્રીજગદીશ;
અખંડ પદવી તેને આપી, પ્રહ્લાદ ને અંબરીષ. ભાવઠં
જગતના મનની વાર્તા^૨ જાણે અંતરજામી રામ;
અહીં બેઠાં નવનિધ આપશે, તહીં ગયાનું શું કામ ?

મામં ૧૦૦

તમે જ્ઞાની, ત્યાગી,^૩ વેરાગી, છો પંડિત, ગુણભંડાર;
હું^૪ જુગતે જીવું કેમ કરી ? નીચ નારીનો અવતાર. ભાવઠં

વલણ

અવતાર જીનો અધમ^૫ છે, કહી ઋષિપત્ની આંસુ ભરે;
હુખ^૬ પામી જાણી પ્રેમદા, પછે સુદામોજી જિયરે. ૧૦૪

કડવું ૪ મુદ્રાનો - ભક્તિના હૃદય

રાગ રામગી ૭ મુદ્રાની - રમેશ હૃદય

પછે સુદામોજી બોલિયા, સુણ સુંદરી રે;^૭
હું કહું તે સાચું^૮ માન; ઘેલી કાણે કરી રે!^૯

૧. કાં ૨ માં ૬૦ થી ૧૦૦ લીટીઓ મળતી જ નથી કાં ૩ નો પાઠ ઉપર છે
જેનું સમર્પન મંત્રે જોયેલી એક પ્રતમાં મળે છે કાં ૧ માં ૬૪-૮ નીચે મુજબ છે

‘રાજા થઈ ને વિલીપણ જાએ શ્રી જુગદીશ,

અખંડ પદવી પામિયા ને જગ ધરિયું શીરા -’ ભાવઠં

૨. કાં ૨ — ‘પાત’.

૩. કાં ૧ — ‘અતિ’.

૪. કાં ૧ — ‘જુગતને કેમ કરી નારીનો અવતાર’ (અસ્પષ્ટ પાઠ છે).

૫. કાં ૧ — ‘... અધમ કહીએ, ઋષિપત્ની ...’.

૬. કાં ૨, મૂં — ‘એક વાર પ્રભુજી પધારો, એમ દીન ધર્મ વીનતી કરે’.

૭. કાં ૨, મૂં — ‘...ની ચાલ નાની’.

૮. કાં ૧, ૨, ૩ માં ‘રે’ બધે નથી.

૯. કાં ૨, મૂં — ‘સિખામણ માન’, કાં ૩ — ‘સિખામણ’. મં — ‘શીખ’.

જે નિમ્ન^૧ છે^૨ તે પામીએ, સુણ સુદરી રે,
 વિધિએ લખી વૃદ્ધિ હાણ, ઘેલી કોણે કરી રે! ૧૦૮
 સુકૃત હકૃત જે મિત્ર છે, સુણ સુદરી રે,
 જાય^૩ પ્રાણ આત્માને સાથ, ઘેલી કોણે કરી રે!
 દીધા વિના કેમ^૪ પામીએ? સુણ સુદરી રે,
 નથી આપ્યુ જમણે હાથ, ઘેલી કોણે કરી રે! ૧૧૨
 જે ખડધાન ખેડી^૫ વાવીએ, સુણ સુદરી રે,
 તેા કયાથી જમીએ શાળ? ઘેલી કોણે કરી રે! ૧૧૪
 જળ વહી ગયે શી શોચના, સુણ સુદરી રે,
 જે પ્રથમ ન બાધી પાળ? ઘેલી કોણે કરી રે! ૧૧૬
 એકાદશી વ્રત કીધા નથી, સુણ સુદરી રે,
 ન^૬ કીધા તીરથ અપવાસ, ઘેલી કોણે કરી રે!
 પિતૃતપ^૭ કીધા નથી, સુણ સુદરી રે,
 નહી ગાયોને^૮ ગોગ્રાસ, ઘેલી કોણે કરી રે! ૧૨૦
 બ્રહ્મલોજન કીધા નહિ, સુણ સુદરી રે,
 નહિ કીધા હોમહવન, ઘેલી કોણે કરી રે!

૧ કાં ૩—‘હોય’

૨ કાં ૨ મા ૧૧૦-૧ બ લીટી નથી નકલમાં નહી મહંમત ય કાં મા
 ૧૦૬-૧૦ નથી મં ૦૦— તે જય આત્માને સાથ

૩ કાં ૩—‘નય’ ૦૦— આપ્યા વિના કયાથી

૪ કાં ૩ મા આ પદ નથી કાં— ન

૫ કાં ૨— નથી કાં ૩— નહિ

૬ કાં ૧ મા ૧૧૬-૨૦ જે લીટી નથી કાં ૩ ને પદ આવે છે — ‘પિત્રી
 તરપત કીધા નહી નહી જવાનેક પામી ગાય’ કાં મં—‘અત્રિ વૃષત નહિ
 માન વાયસ ગોગ્રાસ’

૭ ૦૦—‘વાસ ને’

વલણ -

તતખેવ ત્રિકમ છેદશે, દારિદ્ર કેસાં^૧ આડ રે;
પ્રભુ^૨, પધારો દારકા, હુ^૩ માનું તમારો પાડ રે. ૧૫૪

કડવું ૫

રાગ રામગ્રી

કહે શુક^૪ જોગી, સાલજો રાયજી, ફરી ફરી પ્રેમદા લાગે પાયજી,
વિપ્ર^૫ મુદામો આપ વિચારેજી, નિશ્ચે જાયવા જવું પડે* મારેજી,

હાજ^૬

જવું પડે* મુજને સર્વથા, ઘણું રુએ અળખા રાક;
અન્ન વિના ખાળક^૭ ટળવજે, 'તો વામાનો' શો વાંક ? ૧૫૮
પત્ની પ્રત્યે કહે મુદામો, "તમે^{૧૦} જીત્યાં, હાર્યો હુય,
કહો લામિની, લગવંતને જઈ ભેટ મેલુ^{૧૧} શુય ?

|| કાકા કહીને નિકટ આવે કૃષ્ણ-સુત-સમુદાય;
તે ખાણું માગે, મુને વજા^{૧૨} લાગે, તે^{૧૩} મૂકું શુ કરમાંય ?" ૧૬૨

૧ કાં ૧—' કેર મુલ રે'

૨ કાં ૧, મ૦—'પ્રાણનાથ'

૩ કાં ૧—'પાવન થાયે કુલ રે'

૪ કાં ૨, મ૦—'મર્મ-જોગી', કાં ૧—'લગત જોગી'

૫ કાં ૨—'તપિ'

૭ કાં ૧, ૨, ૩—'જડ પડુ-કહી' એમ મને છે, તેને પડે' કથું છે
કાં, મ૦—'જડ પડે' છીટી ૧૫૭મા 'જડ' બદલે કાં ૩માં 'જડ' છે

૧ કાં ૧, ૨, ૩—'વલણ'

૭ કાં ૧—'અર્થક'

૮ કાં ૨—'વલણ'

૯ કાં ૨—'અળખાનો', મ૦—'સામાનો'—'શ્યામાનો'

૧૦ કાં—'ડું સંલગ્ન મારી વાત' ૧૧ કાં ૨—'આપણું', કાં ૩—'અપુ'

૧૨ કાં ૩—'વાગે', કાં—'ખાવા માટે મુજ કને'

૧૩ કાં ૨ ક, મ૦—'શીવસુ મૂકું કર મહિ', કાં—'ત્યારે શું મેલું કરમાંય'

મુણી હરખ પામી પ્રેમદા, ગઈ પડોશણની પાસ;
 “બાઈ, આજ કાજ^૧ કરો મારું, તો હું મૂલે લીધી દાસ.
 દ્વારામતી મમ^૨ પતિ પધારે^૩, જાયવા જહુરાય;
 અમો દુગણું^૪ કરીનેવાળશું^૫, કાંઈ ઉછીનું આપો, માય.” ૧૬૬
 તે પડોશણને દયા આવી^૬ જે, દુર્જળ આવી માગવા;
 સૂપડું^૭ લરીને ઋષિપત્નીને તેણીએ આપ્યા કાંગવા. માંગાં પી
 એખણા^૮ માંહે ઘણું એખણી, માંદાથી કાઢ્યા બીજ;
 તગતગતા તાંદુલ દેખીને, ઋષિજી પામ્યા રીઝ. ૧૭૦

મારગમાં છોવાય નહિ, છે ત્રિકમના તાંદુલ;
 લઈ જવા જુગતે^૯ કરી, નહિ બાંધવા પટકૂલ.
 ઉપરાઉપરી બંધન કીધાં, ચીંચરાં^{૧૦} દસ-વીસ;
 રતનની પેરે જતન કીધું, જેમ^{૧૧} છોડતાં ચડે રીસ, ૧૭૪

ઋષિ સુદામાને કહે બાળક, કરી^{૧૨} રોતાં મુખ,
 “પિતાજી, એવું લાવજો, જેણે^{૧૩} જાય અમારી ભૂખ.”
 એવાં દીન વાયેક સાંભળી, મુનિએ મૂક્યો નિઃશ્વાસ;
 સુદામો કહે પુત્રને, “પરિવ્રજા પૂરશે^{૧૪} આશ.” ૧૭૮

૧ કા. ૧—‘કામ’

૪ કા. ૨—‘ત્રિગુણ’

૨ કા. ૨—‘અમ’

૫ કા. ૨, ૩, ૪—‘આપડું’

૩ કા. ૧—‘ભયે’

૬ કા. ૧, ૩—‘યઈ’

૭ કા. ૨—‘ખાણામાં ઘણા ખાંડિયા, માંદેથી કાઢી મીજ’,

કા. ૩—‘છાખલ માઠા એખણ્યા, તે માંદાથી કાઢ્યા બીજ’

૮ કા. ૩—‘જુગત ઘણી’, અને કા. ૨ મા ‘ઘણી’ પદ નથી, અને

કા. ૧ મા ૧૭૧-૨ બેક લીધી ન નથી

૯ કા. ૨—‘જે’

૧૦ કા. ૧—‘ફરી ફરી જુએ મુખ’

૧૧ કા. ૧—‘જેમ લાગે’, ૪—‘જે જાય લાવતી’

૧૨ કા. ૧—‘પૂરે’

નકપિ સુદામો સાંચર્યા, વોળાવી વળ્યો પરિવાર,
ત્યાગી વેરાગી વિપ્રને છે ભક્તનો શણગાર.

ભાલે તિલક ને માલા કઠે, રામ^૧ લણતો જાય,
મૂછ-ફૂછતુ^૨ બાળ વાધ્યુ, કદમ દીમે કાય^૩ ૧૮૨
પવનના ભેરથી^૪ ભસ્મ બિડે, બાણે^૫ ધુમ્ર કોટાકોટ;
થાયે કટક ફટક ખાસડા, બિડે^૬ ધૂળના ગોટેગોટ *
ઉપાન રેણુએ આભ છાયો, શુ^૭ મૈત્ર્ય મોટુ જાય^૮ ૧૮૫/
પથિક મારગ જે મલે, તે ભેઈ વિસ્મય થાય. ૧૮૬
તૈલાભ્યગ^૯ સ્વપ્ને નહી, છે રૂપ નકપિનુ ગાત્ર,
એક હુન્તે ગ્રહી જ્યેષ્ઠિકા, ને એક કંઠે તુંબીપાત્ર.^{૧૦} ૧૮૭

૧ કાં ૨, ૩ કાં—'સનાએ', મં—'મુખ રામ'

૨ કાં ૧—'ધૂળી ભળા વાળી'

૩ મૂ—'પવન પ્રહારથી', કાં ૩—'પવન અપાઠથી', મં—'પવન જટા

મહિથી ભસ્મ ઉડાડી, ધૂમ્ર કોટાનગોટ'

૪ કાં ૧—'ધૂમ્રનો મડગોડ', કાં—'ધૂમ્ર ગોટાગોટ'

૫ કાં ૧—'બિડે ધૂળનાં પત્રોસાં', કાં ૨—'બિડે ધૂળ ધૂમ્રગોટ',

મૂ—'બિડે ધૂળના ધૂમ્રગોટ', કાં ૩—'બિડે ધૂળના ધૂળગોટ', મં—

ગોટગોટ'

* કાંમાં ૧૮૪-૫ લીટીઓ જદલે આમ છે

'ઉપાન રેણુએ આભ છાયે, ભેજન કોટાનગોટ,

મૈત્ર્યમસે ને પાય મુનિવર મુખે ત્રાસ ન માય'

પછી ૧૮૬ને મળતી 'જે મારગમાં સાચું મળે તે રૂપી વિસ્મય થાય,' એ લીટી છે
કાં, મૂ, મં મા 'ધસમસે' એ નવી લીટી કથાય મળતી નથી, ને અર્ધ-
પ્રવાહમાં જરૂરી થયું નથી લાગતી

૬ મૂ—'ભણે'

૭ મં—'તેલ અગ્રે', કાં—'સ્વપ્ને ન ધસે, .

૮ કાં ૧, ૨ માં ૧૮૭-૮ એ બે લીટીઓ નથી

૧ કોપીન જીરણ વચ્ચનું, પૂનકૂલ છે^૧ પરિધાન;
ભાયેગ^૨. ભાનુ ઉદય થયો, કરશે^૩ કૃષ્ણજી આપ-સમાન. ૧૯૦

વલણ^૪

આપ-સમાન કરશે કૃષ્ણજી, શુક કહે, સુણ નરપતિ;
થોડે સમેમાં^૫ ઋષિજી આન્યા પુરી^૬ દ્વારામતી. ૧૯૨

કડવું ૬

રાગ સારંગ^૭
પ્રસિદ્ધિ.

શુકજી^૮ કહે, સાંભળ લૂપતિ, સુદામે દીઠી દ્વારામતી;
કનક-કોટ ઝલકારા^૯ કરે, માણેક રત્ન જડયાં કાંગરે.
ખહુ^{૧૦} કોઠાર કોશીસાં પરમ, જેવા સરખું વિશ્વકર્માનું કર્મ;
હુગે^{૧૧} ધન ધણી ફરફરે, હુંહુલી^{૧૨} ઢોલ ઘણાં ગડગડે. ૧૯૬

૧. કો ૧. મ૦—'કોપી'.

૨. કો ૧—'ભાયેમનો ઉડે . ' કો ૩માં સારમા 'પણ' વધારે છે

૩. કો ૩—'કરે કૃષ્ણ આપ સમાન'; કો—'હરિ કરશે આપ સમાન.'

૪. કો ૧—'લોચણો', તે આત્મ છે

'આપ સમાન કરશે કૃષ્ણજી, આન્યા પુરી દ્વારામતી;

ઋષિ મન ઊલટ પલો, એ દર્શન હવાં કમલાપતિ'

૫. કો ૨—'સમે તાહા'; કો—'સમે', ગૂ—'હોડે'

૬. ગૂ—'ન્યા ઉત્તમ પુર દ્વારામતી'.

૭. કો ૨, ૩—'રાગ સારંગી ચાલ દુંકરી'

૮. કો ૨—'કહે શુકજી સાંભળ પીનવી, સુદામાની નિર્મલ મતિ'

૯. કો ૨—'ઝલકારવ' ગૂ, મ૦, કો—'ઝલકારા'

૧૦. કો ૧માં આ લીટી નથી. કો ૨માં 'કોઠાર' જગાએ 'કોટા' (કોઠા

૧૧. મ૦, કો—'કોઠા કોશીસાં સોભે પરમ, જેવું વિશ્વકર્માનું કર્મ.'

૧૨. કો ૧—'હુંહુલીનાઠ કરે ગડગડે' મ૦, કો—'ખણી જગાએ' ત્યાં ૩

સુદર્શન^૧ કરતું સૂસવે, ગંભીર નાદ સાગર ધૂધવે;
કલોલ^૨ ગોમતી-સંગમ થાય, ચતુર્વર્ણ^૩ ત્યાં આવી નાદ્ય.
પરમ ગતિ પ્રાણી પામે ઘણા, નથી મુક્તપુરીમાં મણા;
ત્યાં ઋપિ સુદામે કીધું સ્નાન, પછે પુરમાં પેઠા લગવાન. ૨૦૦

નગર-લોક બહુ^૪ જોવા મળે, ખીજવે બાળક પૂઠે પળે;
જાદવ સ્ત્રી તાળી દઈ હસે, 'ધન્ય ગામ જ્યાં આ^૫ નર વસે;
કીધાં^૬ હશે પૂનઃ પ્રત અપાર, તે સ્ત્રી પામી હશે આ ભરથાર'.
કેા કહે ઈંદુ, કેા કહે કામ, એને રૂપે હાયાં કેશવ-રામ; ૨૦૪
પતિવ્રતાનાં^૭ મોહશે મન,—એમ સ્ત્રીઓ જોલે વ્યંગ-વચન.
કેા કહે, હાઉં આબો વિકરાળ, દેખાડો રોતાં રહેશે બાળ.
અનેક ચેષ્ટા પૂઠે થાય, સાંભળી ઋપિજી હસતા જાય.
પૂઠે^૮ કાંકરા બાળક નાંખે, ઋપિ રામકૃષ્ણ વાણી લાખે; ૨૦૮

૧. આ હીયીના પાઠ અનેક મળે છે. —૩૦ ૨—'સુદર્શન કરતું ત્યાં સોલે, ગંભીર નાદ સાગર મધ હોયે', ૩૧૦ ૩માં 'સાગર મધ' બદલે 'સાગરના' છે; ૩૧૦માં 'મધ હોયે' બદલે 'મન મોહે' છે

૨. ૩૧૦ ૧—'સુદર્શન કર પ્રભુને સોલે, ગંભીર નાદ સાગર ધૂધવે'—માં પ્રાસ લંગ છે, તે બે રૂપક પાઠોનો સંકર કદાચ હોય. ૩૦૦—'સુદર્શન કરતું સૂસવે, ગંભીર નાદ સાગર ધૂધવે', અને ૩૦૦માં પ્રારંભમાં 'ત્યાં' વગર છે

૩. ૩૧૦ ૨—'ત્યાં ગોમતી સાગર સંગમ થાય' ૩૧૦—'ત્યાં તો ગોમતી સંગમ થાય' ૩૦૦—'ત્યાં કલોલ . . .'

૪. ૩૧૦ ૧—'. . . સોજે, વૈકુંઠવાસ નિવાસી હોયે' ૩૦, ૩૧૦—'મુક્તિપુરી'

૫. ૩૧૦ ૨, ૩, ૩૦૦—'સહુ' ૩૦, ૩૧૦—'રૂપ જોઈ જોવા સૌ મળે'

૬. ૩૧૦ ૩—'આવા'

૭. ૩૦, ૩૧૦—'કીધાં હશે પ્રત તપ અપાર . . .'. ૩૧૦ ૧, ૨—'. . . . તે સ્ત્રી પામી એ ભરથાર.'

૮. ૩૧૦ ૨—'સ્ત્રીઓ' બદલે 'ત્રિયા' ૩૧૦ ૩—'એ પતિવ્રતા વિમાસે મન, એ સ્ત્રી જોલે વ્યંગ વચન'

૯. ૩૧૦ ૧—'પૂઠે બાળક કરે પ્રહાર, ઋપિ સમરે શ્રીમોસર.'

પાડે 'તાળી, વળડે 'ગાલ, આંતરી વળે ઉછંકલ ગાલ,^૧

કે વૃદ્ધ જાહેવે દીઠા ઋષિ, સાધુની ચેષ્ટા^૨ જોળખી. ૨૧૦
તેણે^૩ જાળક સૌ મેલ્યાં હાંકી, પૂછ્યા સમાચાર જિભા રાખી:
'કૃપાનાથ^૪, કયાંથી આવિયા? આ પુરમાં^૫ કેમ કીધી મયા?'
પ્રતિ-ઉત્તર^૬ જોલ્યા ઋષિજન, 'મુજને હરિ-દર્શનનું મન'.
તે જાહેવે કીધો ઉપકાર, દેખાડી દીધું રાજદ્વાર.^૭ ૨૧૪

હરિ-મંદિર આવ્યા ઋષિરાય, રહ્યા જિભા, નવ ચાલે પાય;
છેદારપાલ દિગ્પાલ સમાન, ધામ^૮ જ્યોતશું દ્વાદશ ભાણી! ૨૧૬
શોભે હાટ ચોટાં ને ચોક, રાજે^૯ છન્ન, જરૂખા, ગોખ, 'જાળી,
અટાળી, મેડી; માળ, જડિત^{૧૦} કઠોરા ઝાકઝમાળ;

૧ કાં ૨, ૩, ગૂં—'ચીસ'

૨ કાં ૨, ૩—'તાલ'

૩ મં—'આતરી વળે ઉછંકલ જાળ' કાં—'પૂઠે ફરી વળ્યાં નાનાં જાળ'

૪ ૨, ૩—'અતરાઈ વળે ઉછંકલ (કાં ૩ ઉછંક) જાલ ગૂંમાં 'ઉછંકળાં'

૫ છે ને મં એક પ્રતમાં 'ઉછંકળાં' મળેલું નોંધે છે

૬ કાં ૨, ૩—'દષ્ટ તેણે'

૭ કાં ૧ મા આ લીગી નથી કાં ૨ મા બીજી ચરલ—'પછે સમાચાર પૂછે જિભા રાખી' અને ગૂંમાં 'પૂછ્યા' બદલે 'પૂછે', કાં ૩ માં 'પૂછ્યો' છે

૮ કાં ૧, મં મા 'કહો' પદ વધુ છે

૯ કાં ૨, ૩, કાં—'પુરને'

૮ કાં ૨, ૩—'પ્રતિવચન'

૧૦ કાં ૧—'રામદ્વાર' કાં ૧ મા આ પછીની (૨૧૫-૬) બે લીટીઓ નથી

૧૦ કાં ૨, ૩ માં આ ચરલ જરા અરપટ છે પણ તે પરથી મં નો પાઠ સિદ્ધ થાય છે, ને લીધો છે ગૂં—'ધામ ભેટાં છે મુંદર ભાણ'

૧૧ કાં, મં—'છન્ન જરૂખા બારી ગોખ' કાં ૩—'છન્ન જરૂખા ને વળી ગોખ' કાં ૨—'વિતવિત છે છન્ન ને ગોખ'

૧૨ કાં ૧ મા પહેલું ચરલ નથી કાં ૩ માં બીજું ચરલ—'જલા ભવન કહીએ વિશાળ' કાં ૨ માં 'કઠોરા' બદલે 'હીરા' છે

અળકે કામ ત્યાં^૧ મીનાકારી, અમરાપુરી નાખું ચોવારી.^૨
 સભા માંહે સ્ફટિકના સ્તંભ, ત્યાં ઘઈ રહ્યો છે નાટારંભ.^૩ ૨૨૦
 મૃદંગ ઉપંગ મધુરી તાલ, શુણ્ણિજન ગાયે ગીત રસાળ;
 અમક^૪ અમક ધ્રુવરડી થાય, તે સુદામોજી જોતા જાય.
 સુવર્ણ-કલશ^૫ પતાકા ધિરાજે, અઘડ અઘડ હુંદલી વાજે.
 વાજે^૬ શરણાઈ, ભેર, નરેરી, આનંદ ઓચ્છવ શેરીએ શેરી. ૨૨૪
 હરતા^૭ હરતા હીંસે ઘોડા, બાધ્યા હેમ તણા અછોડા;
 પુરમાં ડોલે મકના મદગળ, લંગર^૮ પાયે સોનાની સાંકળ.
 હેમ-કલશ ભરી લાવે પાણી, તે દાસી જાણે ધંદ્રાણી.
 છાપન કોટ^૯ જાદવની સભા, નવ રાખે દાનવની પ્રભા; ૨૨૮
 ઉત્તમ^{૧૦} જોધ જિભા પ્રતિહાર, સાચવે શામળિયાનુ દાર.

૧ કાં ૧—'જે' કાં ૨—'તે'

૨ કાં ૧—'ઉનારી' મં—'શુ' નાખી ઉનારી'

૩ કાં ૨—'નાટારંગ'

૪/ કાં ૧—'અમક ધ્રુવરડી . . . ' મૂં—'અમકઝમક ધ્રુવરડી પાય' મં—
 'અમક અમક ત્યાં ધ્રુવરડી પાય'

૫ મં, કાં—'ધન પતાકા કલશ . . . ' કાં ૨, ૩—'અમક' કહે છે,
 ત્યાં મં, કાં 'અમક' કહે છે કાં ૧ મા આ લીટી જ નથી

૬ કાં ૨, ૩—'જોલે શરણાઈને ભેરી (નરેરી), કાં ૧—'નરેરી' જાહે
 'નરેર' અને બીજું ચરણ—'આનંદ ઓચ્છવ ત્યાં ભેર ભેર' એમ છે

૭ કાં ૧—'વાજ અમુખજ દીસે ઘણા, બાધ્યા અછોડા હેમ જ તણા'
 કાં ૨—'હીંસે' જાહે 'હીંડે' છે

૮ કાં ૧—'લગર પાયે સોને સાંકળા' મં—'જિભા મૂં મકના મદગળા,
 લગર પાયે સોના સાંકળા' કાં ૩—'લગી . . . ' કાં—'ડોલે મદગળા
 માતંગ, મદગળાનો નવનો રંગ'

૯ કાં ૧—'વાર', ને નેના પ્રાસમા છેડે 'ઉદવાર' છે

૧૦ કાં ૨, ૩—'કોડ'

૧૧ કાં ૩, કાં—'અનેક' મૂં, કાં ૨, મં—'અમુત'

ત્યાં સુદામોજી ફેરા ફેરે, સંકલ્પવિકલ્પ અતિ મનેમાં કરે:-
ગહન દીસે ભાઈ, કર્મની ગતિ, એક ગુરુના અમો^૧ વિદ્યારથ
એ થઈ બેઠો પૃથ્વીપતિ, મારા ઘરમાં ખાવા નથી ! ૨૩
રમાડતો^૨ ગોકુલ માંકડાં, અમો ગુરુને ઘેર લાવ્યા લાકડાં;
તે બેસે^૩ સિંહાસન ચડી, મારે^૪ તુંબી ને લાકડી ! ૨૪

૦૧૧

વળી ઋષિને આબુ સ્નાન, 'હું અદ્વૈત જીવ, એ સ્વયં^૫ ભુગવાન;
જો એક વાર પામું દર્શન, બાણું^૬ હું પામ્યો ઇદ્રાસન.' ૨૫

છે વિવેકી હરિના પ્રતિહાર, પૂછે^૭ સુદામાને સમાચાર:-
'કહો માનુભાવ, કેમ કરુણા કરી?' તવ સુદામે વાણી આચરી:-
'હું (દુર્બળ) પ્રાણીનો અવતાર, છે માધવ સાથે મિત્રાચાર;
જઈ પ્રભુને મારો^૮ કહો પ્રણામ, આવ્યો છે વિપ્ર સુદામો નામ.'

વલણ

નામ સુદામો જઈ કહો, ગયોં ઘરમાં પ્રતિહાર રે; *
એક દાસી સાથે કહાવિયો, શ્રીકૃષ્ણને સમાચાર રે. ૨૪૨

૧ કાં ૧ માં પછી 'એ' પદ છે

૨ કાં ૨, ૩—'એ રમાડે (રમાડતો) નાનાં માંકડા, અમો (એક) ગુરુને
ઘેર લાવ્યા લાકડાં' મં, કાં ૩ માં 'લાવ્યા' બદલે 'લાવતો' છે.

૩ ગૂં, કાં ૨—'બેઠો.' કાં ૩—'... આજ બેઠો'

૪ કાં ૧—'અમારે'

૫ કાં ૨—'સત.' ગૂં—'શી' ૧ કાં ૨, ૩—'તો'

૭ કાં ૩—'પૂછ્યો' મં, કાં—'પૂછ્યા'

૮ કાં ૨—'કહો મારો' કાં ૩—'કહેલો મારો'

સૂતા સેજે^૧ શ્રી અવિનાશ રે, આઠ પટરાણી છે પાસ રે;
 રુકિમણી તળાંસે^૨ પાય રે, શ્રી^૩ વૃંદા ઢાળે વાય રે.
 ધયુ^૪ દર્પણ ભદ્રાવતી^૫ નારી રે, જાંબુવતીએ ગ્રહી જલ-ઝારી રે.
 ચક્ષુકર્દમ સત્યા સેવે^૬ રે, કાલિંદી તે અગર ઉસેવે^૭ રે. ૨૪૬
 લક્ષમણા તાંબુલ લાવે રે, સત્યભામા બીડી ખવડાવે રે;
 હરિ પોદયા હીંડાળાખાટ રે, પાસે પટરાણી છે આઠ રે.
 બીજી સોળ સહસ્ર શત^૮ સ્થામા રે, કો હંસગતિ ગજગામા રે;
 મૃગનયની કોઈ^૯ ચકોરી રે, કો શામલડી કો ગોરી^{૧૦} રે; ૨૫૦
 કો મુગ્ધા બાલકિશોરી રે, કો^{૧૧} છેલછબીલી છોરી રે;

* ૧૦ ૨, ૩, ૫૦—‘રાગ માતુની ચાલ નાની’

૧. ૧૦ ૧, ૩—‘ચોલએ.’

૨. ૧૦ ૩—‘ઓળસિ’

૩. ૧૦ ૧—‘મિત’

૪. ૧૦ ૨, ૪૦, ૩૦, ૫૦—‘બદા.’

૫ ૧૦ ૨, ૩માં ‘સેવે’ એમ પદ મળે છે તેમ જ ‘ઉસેવે’ બદલે ‘ઉવેવે’
 ઉવેવે’ મળે છે. એ બે પદ ૨૫૬ ન ચવાથી ૪૦, ૩૦ ના પાઠ ઉપર મૂક્યા છે.
 ૧૦ ૧ માં આ લીટી જ નથી ‘સેવે’ તે ‘સેચે-લિચે’ હશે? ને ‘ઉવેખડું =
 ઉમેડું’ લઈએ તો ‘સેવે-ઉવેવે’ પાઠ આવે.

૬ ૧૦ ૧, ૫૦—‘છે.’

૭ ૪૦—‘કો એક . . .’. ૩૦—‘ને ચંદ્રચકોરી’ ૮ ૧૦ ૩—‘છોરી.’

૯ ૧૦ ૩ માં આ આખી લીટી જ નથી. બીજે બધે તેનું પહેલું ચરણ મળે
 છે; બીજામાં અનેક ભેદ છે લીધેલો પાઠ ૧૦ ૧ નો ‘કો સ્થામ છબીલી . . .’
 કો, તે ૫૦ પરથી ‘. . . છેલછબીલી . . .’ લીધો ॥

૧૦ ૨ માં આ ચરણ બદલે આડું અવળું પડેલું જે પ્રાસ પરથી પકડાય છે
 તે આવું છે—‘કો કાલી ને રવર મધુરી રે’

૪૦, ૩૦ માં આ ચરણ જ નથી. બદલે પછીની લીટીનું—પહેલું ચરણ છે;
 અને તેનું બીજું ચરણ તે ૨૫૨ લીટીનું પહેલું છે, ને તેનું અડધું બીજું ચરણ
 આવું છે, જે ત્રણે ૧૦ માં મળતું નથી—‘કાદે, હાર કંચુકી કોરી રે’

ખળકાવે. કંકણ મોરી રે, ચપલાક્ષી લે ચીત ચોરી રે;^૧
હરિ^૨ આગળ રહી ગુણ ગાતી રે, વસ ગિરાજે નાના લાતી રે,
ચ ગ મૃદ ગ ઉપ ગ ગાજે રે, શ્રીમ કળ વીણા વાજે^૩ રે. રપ૪
ગાધવી^૪ કલા કો કરતી રે, ફટકે^૫ અંબર ઘમ્મર^૬ ફરતી રે;
ચતુરા નવ ચૂકે ચાલ^૭ રે, હાંડિ^૮ મમે^૯ જેમ મરાલ રે;
મેનકા^{૧૦} ઉર્વશીની જોડ રે—તેથી રીઝ્યા શ્રી રણછોડ રે.
એમ થઈ રહ્યો થઈ થઈકાર રે, રસમમ્^{૧૧} છે વિશ્વાધાર રે; રપ૮

૧ રપ૨ માં લીટી પછી મં મા નીચેની લીટી મળે છે —

‘કોઈ ચતુરા ધતતી હાય રે, તેથી રીઝે વૈકુંઠનાથ રે’

કાં મા ‘કોઈ ચતુરા સગત નાચે રે, કોઈ રીઝવે ને બધા રાચે રે’—એમ
છે પછી બેઉમાં સરખી એક લીંગ વધારે છે —

‘એક બીજને વાન વાસે રે, સરખાસરખી જીભ પાસે રે’

ફાં પ્રતોમા આ બીજ લીટી તો મળતી ન નથી ઉપરની લીટીનું ૧ હું
ચરણ ફાં ૨ માં ‘કો ચતુરા સગત નાચે’ મળે છે, પણ બીજનો પત્તો નથી
લાગતો. ફાં ૩ માં તે લીટી આમ છે—‘મ ચતુરા સગત નાચે રે, તે ત્યાં રીઝવી
સગમ નાચે રે’ આથી અર્થવૃદ્ધિ ખાસ નથી, એટલે તેને પાઠમાં મૂકી નથી

૨ ફાં ૩ માં રપ૩-૪ બે લીટીઓ નથી. ગૂં માં પણ એ બે મળતી નથી
૩ ફાં ૧ — ‘વળડે’

૪ ગૂં — ‘લટકે’ કાં — ‘શુભ વાયક મુખ જિયરતી રે’ મં — ‘કોઈ વાકે
અંબોડે ફરતી રે’ (મં ટીપમાં ઉપરનો સ્વીકારેલો પાઠ એક પ્રતમાં મળેલો મોં છે)

૫ ફાં ૨ — ‘મૂમર’

૬ ફાં ૨ — ‘તાલ’ કાં, મં — ‘તાળી’

૭ ફાં ૧ — ‘હાંડે મદોરમત (મદોન્મત ?) તાં નારી રે’

કાં, મં — ‘જોયે મર્મવચન મર્મણી રે’

૮ કાં, મં મા આ લીટી નથી ત્રણે ફાં મા તે મળે છે મં મા તેને
બદલે ‘જેથી રીઝે શ્રીરણછોડ રે, નેના પહેાને વાજિત મંડ રે,’ અને કાં મા
‘જેથી રીઝે પ્રાણધાર રે, એમ થઈ રહ્યો થઈથઈકાર રે’ છે અને તેથી કાં મા
રપ૮ માં લીટી વધી (૨૭ માં રે છે)

૯ ફાં ૨ — ‘રસે રમે છે વિશ્વાધાર રે’

એવે દાસી આવી ધાતી રે, તે પામે નાથે બોલાવી રે.
 બોલી માહેલી શીગ^૨ નામી રે, “દારે દિવ આલ્યો ઠો, સ્વામી રે.
 નહોયે નારદણ અવશ્યમેવ રે, નહોયે વસિષ્ઠ ને વામનદેવ^૩ રે,
 નહોયે દુર્વામા ને અગત્ય રે, એ તો જોયા ઋષિ મમન્ત રે, ૨૬૨
 નહોયે વિશ્વામિત્ર ને^૪ અત્રિ રે, નથી લાલ્યો ઠોની પત્રી રે
 દુખે^૫ દરિદ્ર સરખો લામે રે, એક તુંળીયાત્ર છે પામે રે;
 પિંગલ^૬ જટા છે લગ્ને ભરિયો રે, કુધા-રૂપિણી શ્રીએ તે વરિયો રે.
 શેરીએ જિભા ઘોકે ઘોક રે, તેને જોવા મળ્યા છે લોક રે. ૨૬૬
 તેણે કહાંબુ કરી પ્રણામ રે, ‘મારુ મુદામો^૭ છે નામ રે.’”

દાસીને^૮ બોલ માલખિયો રે, હે હે ! કરી જીઠ્યો શામખિયો રે,
 મારો^૯ બાળસ્નેહી મુદામો રે, હુ દુખિયાનો વિસામો રે ! ૭
 જીડી ધાયા જાદવરાય રે, (મોન) નવ પહેર્યા પાય રે. ૨૭૦
 પીતાળર લોભ લગાયે રે, જઈ રુકિમણી ભંચુ સાહે રે;
 આનંદે ફૂલી ઘણી કાય રે, હૃદિયાભર^{૧૦} શ્વાસ ન માય રે,

૧ ૩૧૦ ૩—‘તેડી નાથે પાસે’ મ૦, ૩૧૦—‘જોઈ નાથે પાસે’

૨ ૩૧ ૧—‘અતલક’ ૩૧૦, ૩૧૦ ૨—‘સિર’

૩ ૩૧૦ ૧, ૨ ૩—‘વામનદેવ’ મ૦, ૩૧૦, ૨૦૦—‘વામદેવ’

૪ ૩૧૦ ૨—‘નહોય’

૫ ૩૧૦ ૧—‘ઋષિ’ ૩૧૦—‘કુખી’ ૩૧૦ ૩—‘કુખ દપિદી’

૬ ૩૧૦ ૩—‘પગ લગે જટા ને ભરમે’

૭ મ૦, ૩૧૦—‘વિષ્ણુ મુદામો’ ૩૧૦ ૨, ૩—‘મુદામો’

૮ ૩૧૦ ૨—‘એવો દાસીબોલ’ ૩૧૦ ૧—‘, ત્યારે વેગે

જીઠ્યો’ ૩૧૦ ૩—‘, હોકાવીને જીઠ્યો’ મ૦—‘એવું

દાસીએ કહ્યું કે, નલ્લોડ રે’ ૩૧૦—‘એમ દાસી પહે ૪૨ નેડ રે

ખરો, ખરો, કહે રણજોડ રે’

૯ ૩૧૦ ૧ માં આ લીલી નથી

૧૦ ૩૧૦, મ૦—‘હરિ દોડે ને શાસે ભરાય રે’

૭૮. નરસિંહ
 “મિત્ર મુદામાની આઈ ભાઈ નાટી”

ઢળી પડે વળી બેઠા થાય રે, એકે પલકે જુગ થઈ^૧ જાય રે.

સ્ત્રીને કહેતા ગયા લગવાન રે, “પૂજા થાજ કરો સાવધાન રે,
 || આ હું ભોગવું રાજ્યાસન રે, તે તો એ પ્રાદાણનું પૂન રે.
 જે નમશે એનાં ચરણ આલી રે, તે સહુપે^૨ મુજને વહાલી રે.”

તપ સ્ત્રી સહુ પાછી ફરતી રે, સામગ્રી પૂજાની કરતી રે.
 કહે માંહોમાંહે, ‘બાઈ^૩ રે, કેવા હશે કૃષ્ણાજના^૪ ભાઈ રે! રજા
 જેને શામળિયાશું સ્નેહ રે, હશે કંઈ^૫ કોટિ દેહ રે.’
 ભાઈ પૂજાના ઉપહાર રે, ભણી રહી છે^૬ સોજા હજાર રે;
 ‘બાઈ, ભોચનનું સુખ લીજે રે, આજ દિયેરનું^૭ દર્શન દીજે રે.’

શુકળ કહે, સાંભળજે રાય રે, શામળિયોજી મળવા જાય રે; ૨૮૨
 છબીલોજી છટી ચાલે રે, મૂકી દોડ તે દીનદયાળે રે.
 સુદામે દીઠા શ્રીકૃષ્ણદેવ રે, છૂટયાં આંસુ ગ્રાવણ-નેવ^૮ રે.
 જુએ કૌતુક ચારે વણ^૯ રે, કયાં^{૧૦} આ વિપ્ર, કયાં અશરણ-શરણ રે!
 જુએ દેવ વિમાને ચડિયા રે, પ્રભુ ઋષિજીને પાયે પડિયા રે. ૨૮૬
 હરિ ઉઠાડયા ગ્રહી હાથ રે, ઋષિજી લીધા હેડા સાથ રે;
 ભુજ-ખંધન વાંસા પૂઠે^{૧૦} રે, પ્રેમે^{૧૦} આલિંગન નવ છૂટે રે.

૧ કાં ૨, ૩—‘એક પલકે તે જુગ વહી જાય રે’ કાં—‘જેવી’

૨ કાં ૧—‘નારી’ ૩ કાં ૧—‘વેળાબાઈ’

૪ કાં ૨—‘વિક્રમના’ કાં ૩—‘કૃષ્ણના’ કાં, મં—‘શ્રીકૃષ્ણના’

૫ કાં ૧. મૂં—‘તે’

૬ કાં, મં—‘જેહું’ મં—‘દિયેર’ પાંચ પ્રત્યા છે એમ નોંધ છે,

તે વળે કાં મં એ જ છે

૭ કાં ૧—‘ભાડરવા મેહ રે’

૮ કાં ૧—‘આવી પ્રગટ્યા (કાં ૨—‘ભેટ્યા વિપ્રને) અશરણ’

૯ કાં ૧—‘મેહો’ (‘મેહો’ કાં—‘મળ્યા મેહના ભાવ પૂરે રે’

૧૦ કાં ૧—‘પ્રભુના’ કાં ૨—‘પ્રેમે’ દીધું નામે રે’

પછી મુખ અન્યાઅન્ય જુએ રે, હરિનાં ^૧ ~~આપુ નાનુ~~ ^૨ ~~હાલ~~ ૨
 ૧) તુંખીપાત્ર ઉલાળીને^૧ લીધું રે, દાસત્વ દયાળે કીધું રે. ૨૯૦
 'તમે પાવન કીધું આ ગામ રે, હવાં પવિત્ર કરે મુજ ધામ રે.'
 તેડી^૨ આન્યા વિશ્વાધાર રે, મંદિર માહી હરખથી અપાર રે;
 જોઈ^૩ હાસ્ય કરે સહુ નારી રે, આ તો^૪ રૂઢી મિત્રાચારી રે।
 ધણું વાકાબોલી સત્યભામા રે, 'આ શુ^૫ કૂટડા મિત્ર^૬ સુદામા રે
 હરિ અહીંથી બીડી શુ ધાયા રે! ભલી નાનપણાની માયા રે!
 ભલી જોવા સરખી જોડી રે, હરિને સોંપો,^૭ એને રાખોડી રે।
 જો બાળક બહાર જીનિસરશે રે, તે તો જોઈ કાકાને છળશે રે.'
 તવ^૮ જોડ્યાં રુકિમણી રાણી રે, 'તમે જોલો છો શું જાણી રે?'

વલણ

શું જોલો છો વિરમય થઈ, હરિ-દાસને જોળખો નહીં;
 જેસાડી મિત્રને સજ્જન^૯ ઉપર, ઢાળે વાય^{૧૦} હરિ બિલા રહી. ૩૦૦

૧ કાં ૨—'ઉતારીને'

૨. આ લીંગી મં, કાં માથી લીધી છે કાં ૧ માં એવું કહી મને છે તે
 બાકી જ — 'તેજ્યા કાં માંદે મોસાવિ રે' ગૂં—'તેડી મયા ધરમાં મોસાવિ રે,
 જોઈ હાસ કરે સર્વ નારી રે'

૩ આ લીંગી કાં ૧, ૨ ની છે બીજે પહેલુ ચાલુ જ મને છે

૪ કાં ૩—'શી'

૫ કાં ૨—'તો'

૬ કાં ૧—'દેખુ'

૭ કાં ૧—'નીકાસે,' ને 'જોઈ' બદલે 'દેખી'

૮ કાં ૨, ૩—'જાળા'

૯ કાં ૧, ગૂં—'સેજ'

૧૦ કાં ૨—'બિલા હરિ' કાં ૧—'બિલા રહી'

કડવું ૮

રાગ નટ૨

લક્ષ્મીધીન^૧ દીનને પૂજે, દાસ પોતાનો બાણી; (ટેક)
 મુખ-સમન્તએ ઋષિ બેસાડી, ચમર કરે ચક્રપાણિ. ભ૦^૨
નેત્ર-સમન્તા નાથે કીધી, આવી આઠ પટરાણી;
મન^૩ હસે સત્યભામા નારી, આઘો પાલવ તાણી. ભ૦ ૩૦૪
 કનકની^૪ થાળી હેડી માંડી, રુકિમણી નાંખે પાણી;
મુદામાનાં ચરણ પખાળે, હાથે સારંગપાણિ. ભ૦
 નાલિકમણથી પ્રહ્લા પ્રગટયા, આ^૫ જગ પગમાં કીધું;
 જેણે મુખ માંહે સંસાર દેખાડયા, માતાનું મન^૬ લીધું; ભ૦ ૩૦૮
વિશ્વામિત્ર સરખા તાપસને દોહલે દર્શન દીધું;
તેણે મુદામાના પગ પખાળી, પ્રીતે ચરણોદક લીધું. ભ૦
ઓઢવાની જે પીત-પિછોડી, લોહા ઋષિના પાય;^૭
 પોડશ પ્રકારે પૂજા કીધી, અગર^૮ ધૂપ ઉપાય. ભ૦ ૩૧૨

૧ કાં ૧—'રાગ કેદારો' કાં ૦—'મોરડી'

૨ કાં ૧—'સગત પૂજે પોને આધીન થઈ'

૩ મૂંમાં નીચે પ્રમાણે વધારેતુ પછીથી મળે છે—

'જુઓ ભાગ્યેય દુર્ગલ ગ્રાહ્યતું, ઊભા સારંગપાણિ,
 સેવા કરે કર બેડી રસવ, પ્રેમ પ્રીત મન આણી !'

બીજે કથાય એ મળતુ નથી

૪ કાં, મ૦—'મદ મદ' 'નારી' પદ નથી કાં ૩—'મદ

દસતી . . , આન્યાં પાલવ . . '

૫ કાં ૨, ૩ તથા કાં ૦ માં ૩૦૫-૬ જે લીધી નથી

૬ કાં ૧—'આ જગત પ્રભુએ કીધું'

૭ કાં ૧, મ૦—'બીધું' મૂં—'હરી લીધું'

૮ કાં ૨, ૩—'ચાલ' ૬ કાં ૨, ૩—'પ્રીતે અશત્વરણ'

કે સુખ નથી સંતાનનું, કાંઈ કર્મને દોષે ?

કે બાબી અમારાં વઢકણાં, તે શું તન શોષે ? ગો. ✓

કે શું ઉદર ભરાતું નથી, તેણે સૂકી દેહી ?

એટલામાં કયું દુઃખ છે, મારા બાળ-સનેહી ? ગો. ૩૪૦

પછે સુદામોણ બોલિયા, શીશ નામી રે—

‘તમને શી અબાણી વાતા, મારા અંતરબામી ! ગો.

છે મોટું દુઃખ વિભેગનું, નહીં કૃષ્ણજી પાસે;

આજ પ્રભુજી સુજને મળ્યા, ‘દેહ પ્રદ જ થારો.’ ગો. ૩૪૪

‘હો’ વિભેગ નાનો છે.

જો આજ પ્રભુજી સુજને મળ્યા તો ‘દેહ પ્રદ જ થારો’ ?

૧. કા. ૨—‘બોમ્બુ નહીં સામે ?’ કા. ૩—‘તે તો લોહી રોષે’
૧૦, મ૦—‘તે શું લોહીડું રોષે.’

૨. કા. ૨—‘લાલ શીશ ચરણે પરી’ કા. ૩—‘લાલ શીશ નામી’
૧૦—‘લાલે શીશ . . .’ કા. ૦—‘પ્રભુને . . .’

૩. કા. ૩—‘વાત છે’

૪. કા. ૨, મ૦, કા. ૦—‘હો’

૫. કા. ૨—‘હવે દેહી પવિત્ર થારો’ કા. ૩—‘હવે દેહી સુખ થારો’
૧૦ ૧ માં ‘દેહી’ છે, પ્રાસ ખાતર જરૂર હતી ત્યાં ઉપર તે રાખ્યું. અહીં ‘દેહ’
રી લીધું છે મ૦, કા. ૦—‘પિંડ પ્રદ જ થારો’

૬ મ૦ આની પછી બે કડીઓ આપે છે (તેમની એક પ્રતને આપાદે),
બીજી કથાંય નથી મળતી. સંવાદનો પ્રવાહ ભેટાં ફોપત લાગે છે :

‘જેને તમારું સમરણ છે, તેને ચંતા દેહી !

સુખ દુખ બેઉ સમાન છે, મારા અતિ રે રનેહી.

ગોઠ સુણી ઝાલિંબી, સુખ પામ્યો દેહી,

એ સુખ નથી રવર્જવૈકુંઠમાં, મારા બાળ સનેહી.’

કોઈ પ્રતમા અતિ વલાણ મળતું નથી.

પછે 'શામળિયો' જોલિયા, તને સાંભરે
 હાલ, નાનપણનો^૨ નેહ, મને કેમ વીસરે ર !
 આપણુ બે મહિના પાસે^૩ રહ્યા, તને સાંભરે ર ?
 હાલ, સાંદીપ^૪ ઋષિને ઘેર, મને કેમ વીસરે ર ! ૩૪૮
 આપણુ અદભિશા કરી લાવતા, તને સાંભરે ર ?
 મળી^૫ જમતા ત્રણે બ્રાત, મને કેમ વીસરે ર !
 આપણુ સૂતા એક સાથરે, તને સાંભરે ર ?
 મુખદુઃખની કરતા વાત, મને કેમ વીસરે ર ! ૩૫૨
 પાછલી રાતના જાગતા, તને સાંભરે ર ?
 હાલ, કરતા રેડ્ડી^૬ દુન, મને કેમ વીસરે ર ?
 ગુરુ આપણા ત્યારે ગામ ગયા, તને સાંભરે ર ?
 કાઈ એકને^૭ જાણવા મુન, મને કેમ વીસરે ર ! ૩૫૬
 ત્યારે કામ કહું ગોરાળીએ, તને સાંભરે ર ?
 લઈ આવો, કહું, કાઠ, મને કેમ વીસરે ર !

૦ ૩૧૦ ૩—' ની માલ નાની '

૧ ૩૧૦ ૧—'મુખ' ૩૧૦ ૨—'મુખમાલ'

૨. ૩૧૦—' ની પેર.' ૩ ૩૧૦ ૩—'સાથે '

૪ ૩૧૦ ૩—'સાંદીપના ધર માલ'

૫ ૩૧૦ ૨, ૩, ૩૧૦, ૩૦૦—'હાલ'

૬ ૩૧૦ ૨—'રેડ્ડીમાલ'

૭ મ૦—'હાલ, જાણવા કાઈ બૂપ', ૩૧૦ માં 'બૂપ' જાણે 'મુન' છે.

૧૦ 'મુન મુન' પ્ર.સ. ૩૧૦ ૧ માં આ લીટી આમ છે—

'મુન આપણા કાંઈ જામ મવા, મુને, કંઈ જાંબો વન, મને'

આંહી આપણ ઊકળે ધણું, તને સાંભરે રે? ૨૫૯
હાલ, માથે તહા વરમાદ, મને કેમ વીસરે રે! ૩૬૦
ખાંધે^૨ કુહાડા ધર્યાં, તને સાંભરે રે?
ધણું^૩ ફર ગયા, રણછોડ, મને કેમ વીસરે રે!
વાદ^૪ વધો બેઠે બાધવે, તુને સાંભરે રે?
હાલ^૫, ફાડયું મોઢું ખોડ, મને કેમ વીસરે રે! ૩૬૪
ત્રણ ભારા બાધ્યા દોરડે, તને સાંભરે રે?
સામે^૬ આવ્યા બારે મેહ, મને કેમ વીસરે રે!
શીતળ શરીર^૭ યાચે ધણું, તને સાંભરે રે?
ટાંઢે ધૂળે આપણી દેહ, મને કેમ વીસરે રે! ૩૬૮
નદીએ પૂર આવ્યાં ધણું,^૮ તને સાંભરે રે?
ધન વરસ્યો મુસળધાર, મને કેમ વીસરે રે!

૧ કાં ૨ માધી આ બે લીગ (૩૫૬-૬૦) લીધી છે કાં ૩ માં તે છે ન
નહિ, પણ 'કાઠ'ના પ્રાસમાં લીધી તે ભેદથી કહીના પાઠો રચાઈ નથી
કાં ૧ — 'શરીર આપણ ઊકળ્યાં, ફરેજ, હાલ, માથે તાવડાદ, મુને' ૦
કાં, મં — 'શરીર આપણાં ઊકળ્યાં, હાલ, માથે તપ્યો અરિદ' ૦
મં નીપમાં કહે છે કે, 'આ ચરણના વિધવિધ ફેરફાર પ્રતોભા ધરેલા છે,
એમાંથી એક રચાઈ નથી' એક પાઠ તેણે આ નોંધે છે — 'માથે તહા વરમાદ'
મૂળ તપા એક બીજી હરનમ્રત આવે માટે વધુ ભેદ્યાં, તેમાય અસ્પષ્ટતા ન મળી બીજી
પ્રતમાં, 'અગ આપણાં ઊકળ્યા ધણું, હાલ માથે તાંહા વડરાદ' એમ મળ્યું
૨ કાં ૧ — 'આપ હંપર કોહાડો ધર્યો' કાં ૩ — 'આપ હંપર કુહાડી
ધરી તે'

૩. કાં ૩, મૂળ — 'હાલ'

૪ મં, કાં — 'આપણ વાંઠ વધા તણે બાધવા'

૫ કાં ૧ — 'હાલ' ૧ કાં ૨, કાં, મં — 'હાલ'

૭ કાં ૩ માં આ કહી નથી કાં ૧ — 'સમીપે વાચે ધણું' અરપદ

૮ મં — 'સમીપે વાચો ધણું' કાં — 'વાણ વાચો ધણું'

૮ કાં ૧, ૩ — 'ધણું'

આકાશ^૧ અંધારે આવર્યું, તને સાંભરે રે ?
 થાય વીજળીના ચમકાર, મને કેમ વીસરે રે ! ૩૭૨
 સવાશેર શેકેલા ચણા, તને સાંભરે રે ?
 ગોરાણીએ બાંધ્યા આપ, મને કેમ વીસરે રે !
 અમો છાના તમો આરોગિયા, તને સાંભરે રે ?
 કાણ, હરિદ્ર થયા તેણે પાપ, મને કેમ વીસરે રે !
 પછી ગુરુજી શોધવા નીસર્યા, તને સાંભરે રે ?
 કહ્યું શ્રીને, તેં કીધો કેર, મને કેમ વીસરે રે !
 આપણુ હૃદિયા સાથે ચાંપિયા, તને સાંભરે રે ?
 ગુરુ તેડી લાવ્યા^૨ ઘેર, મને કેમ વીસરે રે !
 ગોરાણી ગાય^૩ દોહતાં હતાં, તને સાંભરે રે ?
 હતી દોણી માખ્યાની ટેવ, મને કેમ વીસરે રે !
 નિશાળે બેઠાં હાથ વધારિયો, તને સાંભરે રે ?
 તમે આણી આપી તતખેવ, મને કેમ વીસરે રે ! ૩૮
 ગુરુપત્નીને ત્યારે^૪ જ્ઞાન થયું, તને સાંભરે રે ?

૧ કાં—‘એકે કિશા સૂત્રી નહીં.’

૨ કાં ૧ માં મગની ૩૭૩-૭૬ લીટીઓ કાં ૨, ૩ કે કાં ૩ માં ૧-૧.

મં ૦ મા મણ પ્રતેમા ઘોડા પાકાતર સાથે આમ મળે છે:—

ગોરાણીએ ખાત્રુ બંધાવિયું, તને ૦ ? ચણા પાયા વળી સાર, મને ૦ !

તમો છાના આરોગિયા, તને ૦ ? તમે કશો હરિદ્ર મહારાજ, મને ૦ !

અને મં ૦ આ કડી ‘આપે કોઢાકા . ’ લીટીની ઉપર, ૩૭૦ માં પછી આપે છે

૩ કાં ૧—‘આવ્યા’ કાં ૩ માં પછી ‘ત્યા’ વધારે

૪ કાં ૧—‘મોહ’ કાં—‘ગો’ ગૂં—‘ગો દોહવા બેસતા’

૫ કાં ૧, ૨ માં ‘ત્યારે’ પદ નથી અને કાં ૨ માં ‘થયું’ ને બદલે

‘આવિયું’ ૫૬ છે

તમેને જાણ્યા જગદાધાર, મને કેમ વીસરે રે !

શુરુદક્ષિણામાં^૧ માગિયું, તને સાંભરે રે ?

હાણ, મૃત્યુઆમ્યો જે કુમાર, મને કેમ વીસરે રે ! ૩૮૮

મેં સાગરમાં ઝંપલાવિયું,^૨ તને સાંભરે રે ?

ગ્રોધ્યાં સમૃદ્ધ પાતાળ, મને કેમ વીસરે રે !

પંચજન્ય^૩ સામે આવિયો, તને સાંભરે રે ?

હાણ, દૈત્ય તણો આણ્યો કાળ, મને કેમ વીસરે રે ! ૩૮૨

પછી જન્મ-ગૃહે^૪ હું ગયો, તને સાંભરે રે ?

ત્યાંહાં^૫ આવી મળ્યા જમરાય, મને કેમ વીસરે રે !

પુત્ર ગોરાણીને આપિયો, તને સાંભરે રે ?

હાણ, પછી ઘયા વિદાય, મને કેમ વીસરે રે ! ૩૮૬

આપણુ તે દહાડાના જૂઝવા, તને સાંભરે રે ?

ફરીને^૬ મળિયા આજ, મને કેમ વીસરે રે ?

તમે પાસે અમે વિદ્યા શીખતા, તને સાંભરે રે !

હુંને^૭ મોટો કીધો, મહારાજ, મને કેમ વીસરે રે ? ૪૦૦

૧. ૩૧૦ ૨—‘શુરુદક્ષિણા માગી, એ તને’

૨. ૩૧૦ ૩, ૪—‘ઝંપલાવિયું.’

૩. ૩૧૦ ૧—‘સાંત’ ૩૧૦ ૨—‘સાત.’ ૩૧૦, ૩૧૦ માં સારમાં ‘તમે’ છે.

૪. ૩૧૦ ૧ પરથી ૩૮૧-૨ લીટી છે. બીજે પંચજન્ય સંખને અમરવત (૧) ઉલ્લેખ છે. જેમ કે, ૩૧૦ ૨—‘હું પંચસેણ સંખ લાવિયો, ઘુનેં ૧ . . .’ ૩૧૦ ૩—‘હું પંચજન્ય સંખ લાવિયો, ઘુનેં ૧ હાણ, દૈત્યનો આણી કાળ, મુનેં ૧. ૩૧૦, ૩૧૦—‘હું પંચજન્ય (૩૧૦—પંચજન્ય) સંખ લાવિયો, ઘુનેં ૧ હાણ, દૈત્યનો આણ્યો કાળ, મુનેં ૧.’ (૩૧૦ ના ‘આણ્યો’ કરતાં ૩૧૦ ૩ નો ‘આણી’ પાઠ સારો છે.)

૫. ૩૧૦ ૩—‘જન્મજરે.’ ૩૧૦ ૧—‘રાજ જમની માંડા હું . . .’

૬. ૩૧૦ ૩—‘હાણ’

૭. ૩૧૦, ૩૧૦ માં પૂર્વે ‘હાણ’ છે.

૮. ૩૧૦ ૨, ૩—‘હું.’ ૩૧૦, ૩૧૦—‘મને.’ ૩૧૦—‘હાણ’.

વલણ

મહારાજ, લાજ નિજ દાસની, વધારો છો શ્રીહરિ;
પછે દારિદ્ર ખોવા દાસનું, 'સોમ-દષ્ટિ નાથે' કરી. ૪૦૨

કડવું ૧૧

રાગ વસંતક

સકલ સુંદરી દેખતાં,^૧ ગોઠડી ગોવિંદે કીધી;
દારિદ્ર ખોવા દાસનું, ગાંઠડી દષ્ટિમાં લીધી.—
અઢળક^૨ ઢળિયો રે, એક સુષ્ટિ તાંડુલ માટે;
ઈંદ્રનો વૈલવ આપશે, અદ્ય સુખડી સાટે. અઢળક૦ ૪૦૬

‘મનવાંછિત ફલ આજ હું પામ્યો જે મિત્ર મળવાને આવ્યા;
કાંઈ^૩ ચતુર ભાભીએ ભેટ મોકલી, કહો સખા, શું લાવ્યા? અં
ચરણ^૪ તમે શું આંખી રાખો? મોઢું મન કરી કાઢો; તાલ્ય^૫!
અમો ભોગ એ ન હોય તો ફર થકી^૬ દેખાડો. અં ૪૧૦
એ દેવતાને હલંભ દીસે,’ કહી જાયે જાદવરાય;
‘જો પવિત્ર સુખડી પ્રેમે આપો, તો ભવની ભાવઠ^૭ જાય.’ અં

૧. કાંઈ—‘સોમ્ય’

૨. કાંઈ ૧—‘શ્રીકૃષ્ણે’ મં, કાંઈ ૨—‘ચામે.’

૩. કાંઈ ૧—રાગ રામગી

૪. કાંઈ ૧—‘સાંભળતાં.’

૫. કાંઈ ૨ માં આ જે લીટી (૪૦૫-૬), તેની પછીની કડી પાછળ છે અને
કાંઈ ૧ માં તે છે જ નહિ કાંઈ ૩ માં પહેલી લીટી બરોબર છે, ‘ખીલ લીટી તેની
નાથેના કડી પછી આવે છે મં તેને અહીં સ્વીકારેલા ક્રમમાં આપે છે. આ
જે લીટીની કડી મુવપક વચ્ચે છે, એ ભેરો.

૬. કાંઈ ૨—‘મરી’

૭. કાંઈ ૩, ગૂં—‘તદ્વર વરદ શું . . .’

૮. કાંઈ ૨, ૩—‘રહી’

૯. કાંઈ ૨, ૩—‘સુખડી’

ભગવાન 'લાંબશે શ્રમ, ભૂલી જુએ નારી સમસ્ત—
'હલ્લ' વસ્તુ શી છે કપિ પાસે, જે હરિ ઓઢે છે હસ્ત।' અં
અવલોકતાં એમ આવોએ, લઈ જિભાં તે પાત્ર; ૪૧૫
જદુપતિને લાગે સહુ નારી, 'અમને આપજો તલમાત્ર.' અં

મુદામેા સાંસામાં પડિયો, 'લગ્ન ભારી લાગે;
ભરમ ભાગશે તાંદુલ દેખી, કૌતુક મારુ થાશે. અં ૪૧૮
ત્રીને કહ્યે હુ લાગ્યો' લોભી, તુચ્છ લેટ મેં આણી;
લાજ લાખ ટકાની ખોઈ, ઘર ઘાઘ્યુ' ધણિયાણી.' અં

મુદામાની શોચના તે શામળિયે સહુ^૭ લાણી;
હસતાં હસતાં પાસે આવી તાંદુલ લીધા તાણી. અં ૪૨૨
હેઠળ હેમની થાળી મેલી, વસ્તુ લેવા જગદીશ;
છોટે છખીલો, પાર ન આવે, ચીથરાં દશવીશ. અં
પટરાણી જોઈ વિસ્મય પામી, છે પારસ, મોઘુ^૮ રત્ન,

૧. કાં ૧—'ભગવાન ભામે ભરમે ભૂલી . . .' કાં ૨—'ભગવાંત ભામે
ભ્રમ ભૂલી . . .' અં—'ભગવાનની ભારત ભરમમાં ભૂલી, જુએ મળી સમસ્ત'
ગૂં—'ભગવાન ભામા ભરમે ભૂલી'

૨ અં—'અનોખમ' કાં—'અમૃત-પ્રાણ કે સંજવન મણિ'

૩ અં, કાં માં લીટી ૪૧૪ પછી નીચેની કડી વધારે મળે છે, જે કાં
કાં ૧ માં ગૂં માં નથી—

આમ હરિ ભયારે હાથ લગાડે, કપિ ખસેડે આમ;

ભાગ દેત પેતે દેખાડે, સોને મુંદર-ચામ અટળકાં

૪. આ લીટીના ૧ લા ચરણનો પાઠ અરપદ છે. લીધેલો પાઠ કાં ૧ નો છે.
અં, કાં—'અવલોકતા જિભી સૌ નારી, કર ધરી કનકનાં પાત્ર' ગૂં—'અવલોકન
કરતાં જિભા લઈને પાત્ર'

૫ કાં—'ચણે'

૬ કાં ૧, ૨, ગૂં—'પાત્ર'

૭ કાં ૧—'સવળી'

૮. કાં ૧, ૨, ગૂં—'મોઘુ' કાં—'૩'

અમૃત-ફલ, કે સંજીવનમણિ, 'આવડું કીધું જલ'! અં ૪૨૬

ત્રેરાયા કણ ને પાત્રં ભરાયું, જોઈ રહ્યા જીવતી-સાથ;
તાંદુલના કણ હૃદિયા ચાંપી, જોડ્યા વૈકુંઠનાથ :— અં
'સુદામા, મેં આ અવનીમાં રે લીધા જહુ અવતાર;
આ તાંદુલનો સ્વાદ છે કેવો'! નથી આરોગ્યા એક વાર. અં ૪૩૦
મોટા મિત્ર સેવક મેં જોયા, ધ્રુવ અંબરીષ પ્રહ્લ્લોદ;
આ તાંદુલનો એકે મિત્રે નથી' દેખાડ્યો સ્વાદ.' અં

તુચ્છ ભેટ ભારે કરી માની, વિચાર્યું લગવાન—
સાત જન્મ લગી સુદામે નથી 'કીધું એકે દાન. અં ૪૩૪
જન્યકરૂપ થયા જગજીવન, પ્રીત હૃદયમાં વ્યાપી;
મુદિ' ભરીને તાંદુલ લીધા, દારિદ્ર નાંખ્યાં કાપી. અં
કર મરડીને ગાંઠડી લીધી, માથેયાં દુઃખ મોડયાં;
જેમ જેમ ચીથરાં છોડયાં નાથે,

તેમ તેમ ભવનાં જાંઘન છોડયાં. અં ૪૩૮

તાંદુલ જવ મુખ માંહે મૂક્યા, ભીડી છાપરી આકાશ;
તેણે સ્થાનક સુદામાને થયા સમ-સોમી^{૧૦} આવાસ; અં

૧ ગૂં—'જે આવડું' ૨ ૩૧૦ ૨ ૩, ગૂં—'પૃષ્ઠી માટે'

૩ ૩૧૦, મં—'એકે' ૪ ૩૧૦ ૨—'જહુ'

૫ ૩૧૦ ૩—'મને ન' ૬ ૩૧૦ ૧—'કીધાં કાં' ગૂં—'કીધું કાં'

૭ ૩૧૦ ૨—'મૂળી' ૩૧૦ ૩, મં—'મૂઠડી' ૩૧૦—'મુખમા મુદિ તાંદુલ

૧૫૫'

૮ ૩૧૦ ૨, ૩, મં—'નાખ્યું'

૯ ૩૧૦ ૨—'તેમ તેમ જાંઘન કાપ્યાં' ૩૧૦ ૧—'તેમ ભવનાં જાંઘન ૧૫૫'

૧૦ ૩૧૦ ૨, ૩—'સોમન' મં—'સોમ' ગૂં—'સોમના'

ઋષિપત્ની થઈ રુકિમણી સરખી, થયા સાંખ^૧ સરખા પુત્ર;
 વૈભવને શું^૨ વિવેક વખાણે, જેવું કૃષ્ણનું ઘરસૂત્ર. અં^૩ ૪૪૨
 આટ મહાસિદ્ધ ને નવે નિધિ, મોકલી વણુમાળી;
 તે સુદામોજી નથી જાણતા, જે ભવની ભાવક ભાળી. અં
 હાથી ડાલે ને હુંહુભિ બોલે, ગુણીજન ગાયે^૪ સાખી;
 જડિતહીંડાળો, હેમની^૫ સાંકળ, હીંચે છે હરિણાખી. અં ૪૪૬
 હીરા રત્ન કનકની કોટી, હાર્યો ધને કુબેર;
 કોટી ધવજ, લાખેણા^૬ દીપક, વાજે છપ્પન ઉપર ભેર. અં

વલણ*

વાગે ભેર અખૂટ ભંડારની, તૂકયા શ્રીગોપાળ રે;
 શર્વરી^૭ તે વહી ગઈ ને થયો પ્રાતઃકાળ રે. ૪૫૦

૧ ૩૧૦ ૨, ૩ — ‘સાંખ’ અં — ‘સાખ’ ૩૧૦ ૧ — ‘શુંહુ.’

૨ આ જગાએ પ્રતો એકમત નથી. ૩૧૦ ૧ — ‘શુંકલ.’ ૩૧૦ ૨ — ‘સુખ-
 વીધ’ ૩૧૦ ૩ — ‘શું વિવેક’ મૂળ, અં — ‘શું કવિ’ કાં — ‘કવિ શું.’

૩ આવા પદી કાં, અં માં નીચેની વધારેની કડી ૩ —

‘ખીજ મૂડી ન્યારે મુખમા મૂકે, ગ્રંથી રુખમણિએ પાણ,

એમાં જી એકાદુ છે, રવાખી, અમને આપો વતુરસુભણ’

વર્ણન-મવાહત્યા આ કડી જરૂરની નથી પછીના કટવામાં તે કીક રીતે આવે જ છે

૪ ૩૧૦ ૨ — ‘બોલે રે’

૫ ૩૧૦ ૩ — ‘હેમનો બાધો’

૬ ૩૧૦ ૨ — ‘લાખી’ ૩૧૦ ૩ — ‘લાખીણા’

* ૩૧૦ ૧ મા છેલ્લી બે દૃઢો નથી, ને વચનની દૃંકે વલણ તરીકે નહિ પણ

‘. . ભવની ભાવક ભાળી’ પછીની દૃંકરૂપે જ આપી છે; પદી જુદું વલણ નથી.

૭ અં, કાં — ‘એમ રાત વાનમાં વહી . . .’ ૩૧૦ ૧ — ‘સર્વે વાન’
 વહી. . . .’ (શર્વરી વાતે વહી . . . ?)

શુકલ કહે, સાંભળ રાજન, એકે મૂઠડીએ આખ્યાં એ દાન;
વળી વિચારે કમળાપતિ, સુદામા સરખું આખ્યુ નથી.
અકેકો કણ જે તાંદુલ તણો, ઈદ્રાસનપે મોંઘો ઘણો,
દુર્ગળ દાસની ભાવની ભેટ, પરમ^૧ વિધિએ ભરાયુ પેટ. ૪૫૪
હું એ સરખો થઈ વન વસુ^૨, વૈકુંઠી તેને આપુ ધણું;
સોળ સહસ્ર સાથે રુકિમણી, સેવા કરે સુદામા તણી.
દારકા આપવાની મનસા કરી, ણીજી મૂઠડી નાથે ભરી.

રુકિમણીએ જઈ જાણ્યો હાથ, 'અમે અન્યાય શો કીધો નાથ?'
|| સામું ભેઈ હસ્યા દેવતી, સોલ સહસ્ર કો^૩ પ્રીછતી નથી,^૪
સકલ નારીને, કરુણા કરી, તાંદુલ વહે ચી આખ્યા હરિ, ૪૬૦
તેમાં સ્વાદ મૂક્યો સુધાસાર,^૫ આ આગળ રાખ્યો મિત્રનો ભાર.
હાસ્ય વિનોદે વહી ગઈ શર્વરી, પ્રાતે^૬ સુદામે જાણ્યા હરિ:—

૧ કાં ૧—રાગ ગોધી કાં ૨, ૩, ૪—રાગ મેવાડાની ચાન નાની
૨ મ— મૂઠડીએ આખ્યુ ઇદ્રાસન^૩ કાં— પરમ વથા પ્રીતી પાવન^૪
૩ કાં ૩— મે સુદામા સરખું તો .

૪ કાં ૧— 'ઇદ્રાસન એ પામે ઘણો' કાં ૨— 'ઇદ્રાસન પામે તે ઘણો'

૫ કાં ૨, મ— 'પ્રેમ' કાં ૩, મ, કાં— 'તાપુ'

૬ મ, કાં— 'વૈકુંઠી રીધ એને આપુ' કાં ૩— 'આ વૈકુંઠ સીતાલો'

એને આપુ' અરપણ છે કાં ૧ આ આ લીધી જ નથી

૮ ૪૦— 'કંઈ'

૯ કાં ૧, ૨, ૪— 'સુધસાર'

૧૦ કાં ૧— 'યથા પ્રાત સુદામે આજ્ઞા કરી' મ— 'પ્રજાતે'

કાં— 'યથા પ્રાત સુદામે જાણ્યા હરિ' ૪૦— 'પ્રાતે પ્રજાતે આજ્ઞા સુદામે નીસરી'

કાં ૩— 'પ્રાત'

‘હવે વિદાય આપો, જગજીવન.’ હરિ કહે, ‘પધારિયે સ્વામિન; વળી કૃપા કરજો કેા સમે’; કાલે હાથે ‘શ્રી હરિ નમે.

હરિ પોણ લગી વળાવવા જાય, કેાડી એક ન મૂકી કર માંદા. સત્યલાભા કહે, ‘જાણુવતી, કૃપણ થયા ઘણું જાદવપતિ. ૪૬૬ ગ્રાહણ મિત્ર જે પોતા તણે, દીસે દારિદ્રે પીડયો ધણે; તેને^૧ વાળ્યો નિર્મુખ કરી.’ રુકિમણી કહે, ‘શુ^૨ સમજો, સુદરી!’

એલડીએ વળગ્યા વિશ્વાધાર, સુદામો જાતાં કરે વિચાર :-

‘વૈભવ આગળ વળિયો છેક, પણ મને ન આપી કેાડી એક; ૪૭૦ હશે સ્ત્રીની ચોરી મન ધરી, કાંઈ ગુપ્ત આપશે વાટે હરિ.’

પણ લાગી નારી સૌ ગઈ, તોયે પણ કાંઈ આપ્યું નહિ !

કેાસ એક વળાવવા ગયા, પછી સુદામોજી જિભા રહ્યા.

‘ભૂધરજી’, હવે પાછા^૩ વળો, તવ ભેટી ‘વળિયો સ્યામજો, ૪૭૪

‘જાણમિત્ર, કરી મળશે’ કહી, પણ કરમાં કાંઈ મૂક્યું નહીં.

ઋષિએ તવ મૂક્યો નિઃશ્વાસ, આલ્યો ગ્રાહણ થઈ નિરાશ.

ત્રકપિ પામ્યો અતિ પશ્ચાત્તાપ, ^{૧૦}જાય નિંદતો પોતાનું આપ :-

‘હું માગવા આવ્યો મિત્રની કને, તે સમે મૃત્યુ શે^૪ ન આવ્યું મને ?

૧. કાં ૧, કાં ૩ — ‘નરહરિ’ ગૂં — ‘હરજી’ ૨ મં, કાં — ‘કેમ’

૩ કાં ૩, મં — ‘તેને વળાવ્યો નિર્મુખ કરી (કરી !)’

૪ કાં ૨ — ‘કહે સુણો સુદરી’ કાં ૩ — ‘જણો’

૫ કાં ૨, ૩, મં, ગૂં આ ‘જણ’ નથી

૬ કાં ૧, મં, કાં, ગૂં — ‘વિદુલજી’ ૭ કાં ૧ — ‘કરો’

૮ કાં ૧, ગૂં — ‘રોચા’ કાં ૩ — ‘એટલે વળ્યો સામજો’ (‘તવ’ નથી)

૯ કાં ૨ — ‘વળ્યા કૃપણ, કહે મળશે કરી’ કાં, મં — ‘વળ્યા કૃપણ, કરી મળશે કહી’ કાં ૩, ગૂં — ‘જોલ્યા કૃપણ કરી મળશે કહી’

૧૦ કાં — ‘નિદા કરવા લાગ્યો આપ’

સાંજીત નર તં શબને સમાન, રંડા^૧ ઉપભવે અપમાન. ૪૭
 એકાંતરા જે પામીએ અન્ન, અથવા કંદમૂલ કરીએ પ્રાશન
 જે ભૂખે મરે જાળક નાંધડાં, તેા ખવડાવીએ સૂકાં પાંદડ
 વા^૨ પવન ભક્ષી ભરીએ પેટ, કે કીજીએ નીચ પુરુષની વેઠ; ૪૮
 વા^૩ કાષ્ટ તૃણનો વિક્રય કરી, અથવા પરઘેર પાણી ભરી
 વાહજાહજવિષ પી પોલીએ, પણ મિત્ર આગળ હાથ નચોલીએ
 અભાગ્યક્રમત મેં મૂક્યું આજ, ખોઈ લાખ ટકાની લાજ;
 હામોદરશું^૪ કીધી મયા, મૂળગા મારા તાંદુલ ગયા! ૪૯
 એ કૃપણને ધન હોયે ઘણું, તે માટે ગામ એતું^૫ સોના તણ
 ખાંધી મુદ્દિનો શો^૬ મિત્રાચાર! મોટો નિર્ઘય નુંદકુમાર.
 એને આપતાં શું ઓછું થાત? હું ગ્રાહણની ભાવઠ નત
 મને સામા આવી લેટયા હરિ, વળી^૭ પાગ પખાળીને પૂજા ઠ
 આસન^૮ લોજન પૂજન ભલુ, હું રાંકને ઠેાણુ કરે એટલું!

૧ મ૦, કા૦—‘રંડાએ ઉપભવ્ય અપમાન’ કા૦ ૧—‘રંડાં ઉપ
 અપરમાણ’ કા૦ ૨—‘રંડા ઉપભવે ઉપમાન’ કા૦ ૩—‘રંડીને ઉપભવે અપમા
 આ ઉપરથી ‘રંડા’ પદ લીધુ છે ને ‘ઉપભવે’ પદ રાખ્યું છે

૨ કા૦ ૧—‘વા ભક્ષ કરીને ભરીએ પેટ, કે કીએ’ કા૦ ૨—
 નહીં તર કીએ નીચ ધરની વેઠ’

૩ કા૦ ૧ મા ૪૮૩-૪ એ જે લીટીએને જાહેર એક જ પણ પૂરતી લીટી છે.

‘વા કાષ્ટત્વ વિક્રય કીજીએ, અથવા વખ લોળા પીજીએ’

૪ કા૦ ૨, મ૦—‘હામોદરે વણી કીધી મયા’ (મ૦ મા ‘દયા’ જ
 કા૦ ૩, કા૦—‘હામોદરે મુને કીધી મયા’

૫ કા૦ ૧, ૨—‘છે’

૬ કા૦ ૨, મ૦ મા ‘શો’ નથી

૭ કા૦ ૨, ૩, મ૦, કા૦, ગ૦ મા ‘વળી’ નથી કા૦ ૨—‘પર પખા
 પૂજ કરી’

૮ કા૦ ૧—‘આસન વીજળ લોજન ભલા, . . એટલા’

એ કપટ ધૃતની સેવા, લટપટ કીધી મારા તાંદુલ લેવા.*

જેનું લે તેનો નહિ રાખે ભાર, હરિને નિંદુ મુજને^૧ ધિછાર.
ગોપીનાં મહી જો લીધાં હરી, તો કમળાનું સુખ^૨ આપ્યું હરિ. ૪૯૪
જો ઋષિપત્નીનાં લીધાં અન્ન, સાયુજ્ય-મુક્તિ પામ્યાં સ્ત્રીજન;
જો ચંદન કુણ્ડલનું લીધું, તો સ્વરૂપ કમળાનું કીધું;
જો ભાણપત્રનો કીધો આહાર, તો વિદુર તાર્યો ભવસંસાર.
શ્રીહરિ સૌનો કરે પ્રતીકાર^૩, પણ મારું કર્મ કઠોર અપાર. ૪૯૮

વિવેકજ્ઞાન સુદામે ગ્રહ્યું, 'ધન નવ આપ્યું તે વારું' થયું.
ધને કરી મદ મુજને થાત, ત્યારે^૪ ભક્તિ હરિની ભૂલી જાત.
કૃષ્ણે મુજને કડુણા કરી જે દારિદ્ર^૫ દુઃખ નવ લીધું હરી.
સુખ^૬ પામ્યે વ્યાપે ક્રોધ ને કામ, દુઃખ^૭ પામ્યે સાંભરીએ રામ.^૮

વલણ

રામ સાંભરે વેરાગ્યથી, ઋષિ જ્ઞાન-ઘોડે ચડયો;
વિચારતાં નિજ ગામ આગ્યું, ઘર દેખી ભૂલો પડ્યો. ૫૯૪

૧, ૨

* ૧૧૦ ૧ મા આ લીધી નથી મૂંઝાં 'વળી ઋષિને આપ્યું જ્ઞાન, હું અપ્રભવ
મે શ્રીજગવાન' એ લીધી આની પછી વધારે છે

૧. ૧૧૦ ૨—'મુજ ધિક અવતાર'

૨. ૧૧૦ ૩—'... ૧૫ આપ્યું કરી' ૧૧૦ ૨—'... ૧૫ ... હરિ'

૩ મ૦, મૂં—'હિપાર' ૪ ૧૧૦ ૧—'સાર'

૫ ૧૧૦ ૩—'ત્યારે ભક્તિ વીસરી જાત.' ૩૧૦, મ૦—'ભક્તિ પ્રભુની...'

૬. ૧૧૦ ૧, ૨—'દારિદ્ર દુખ ત્યાં લીધાં(-ધુ) હરી'

૭ મૂં—'સુખથી વાપે...' મ૦—'વ્યાપે' બદલે 'વાપે.' ૧૧૦—'સુખમાં

૧૧૦...'

૮ ૧૧૦ ૩—'ત્યારે નવ ભલવે રામ' ૧૧૦ ૨—'સાંભરીએ' બદલે 'સંભારે'

કડવું ૧૩

રાજ રામગ્રી

ઋષિભ^૧ ભાષે^૨ હરિગુણગ્રામભ, ગોઠવણ કરતાં આન્યું^૩ ગામભ;
દીઠાં^૪ મંદિરકંચન-ધામભ, ઋષિવિચારે શું ભૂલ્યો^૫ હામભ? ૫૦૬

હાજ^૫

‘હામ ભૂલ્યો પણ ગ્રામ નિશ્ચે, આ ધામ કેા ધનવંતનાં;
એ ભવનમાં વસતો હશે, જેણે સંભ્યાં ચરણ ભગવંતનાં.—
એવું વિચારીને વિપ્ર વણિયો નગરી^૬ અવલોકન કરી;
એધાણી સહુ જોતો જોતો, આન્યો^૭ મંદિર ફરી.’ ૫૧૦
સુઠામોભ સાંસે પડયા, વિચાર કીધો વેગજે રહી:
‘આ ભવન ભારે કેાણે કીધાં?’^૮ પર્ણકુટિ^૯ મારી કયાં ગઈ?
એ વિશ્વકર્માએ રચી રચના; મનુષ્ય પામર શું કરે!
પણ કુટુંબ મારું કયાં ગયું?’ ઋષિ^{૧૦} વામ દક્ષિણ ફેરા ફેરે. ૫૧૪

૧ કાં ૩—‘શ્રીગુરુભ.’ મં, કાં—‘ગુરુભ’

૨ કાં ૧—‘હરિગુણગ્રામભ’

૩ ગૂં—‘આન્યું’ પછી ‘નિજ’ વધારે છે

૪ મં, કાં—‘મેઢી અઢારી અદ્યુત હામભ’ ગૂં—‘નેલ દીઠાં, . .

૫ કાં ૧—‘વણ’ કાં ૨—‘ચાલ’ કાં ૩—‘વળ’ કાં, મં—‘હાજ

૬ કાં ૩, ગૂં—‘નગરી સર્વ’ કાં—‘ભણું નગરે .

૭ કાં ૧—‘સણી’ કાં—‘ઋષિ ઇચ્છા આણી સર્વ જોતા, તે ભુવ-

પાજી ફેરા ફરી’ એવી છાંટી છે

૮ કાં ૨—‘ભાષ્યાં’

૯ કાં ૩—‘પણ ભૂપતી .

૧૦ કાં ૨—‘ઋષિ પામ્યા કુળ પશું કરે’

કેાકિલ^૧ બોલે, હસ્તી ડાલે, હયશાળામાં હય હણહણે;
દાસી કનક-કલશે નીર લાવે, બિલા અનંત શ્રેવક આંગણે.
હંદુલિ વાળે ને ઢાલ ગાળે, માંડવે નાટારંભ^૨ થાય છે;
મૃદંગ ઢમકે, ઘુઘરી ઘમકે, ગીત ગુણીજન ગાય છે. ૫૧૮

જોઈ સુદામો નિઃશ્વાસ મૂકે, 'કેા છત્રપતિનાં ઘર થયાં;
આશ્રમ ગયાનુ હુઃખ નથી, પણ બાળક મારાં કયાં ગયાં?
કેામશાળા, રુદ્રાક્ષમાળા, પવિત્ર^૩ કુશની સાદડી,—
વેભૂતિ^૪ મારી કયા ગઈ? વિષત સામટી^૫ એ પડી. પરર
'વની ગત ગહન^૬ દીસે, પડ્યો^૭ કર્મોધીન;
દુઃખ-વિભેગની વિટંબના, હું દૈવે દંડ્યો દીન.^૮
મુટી સરખી જૂંપડી ને લૂંટી સરખી સુઢરી,^૯
જ્યાં^{૧૦} સરખાં છોકરાં, તે ન મળ્યાં ^{૧૧}મુજને દરી.' પરર
પ્રેમ મંદિરમાં પ્રવેશ નેના નહાત્ય નાગર કુળે બેઠા

- ૧ કાં ૨—'કેા કીર્તન . ' કાં ૩—'કેા કીર્તન
તિ' ૪ મં—'કીર્તન . ' ૫ કાં—'કાં
૬ કાં ૩—'નાટ્ય ' કાં ૧ મા ૫૧૭-૮ નથી ગૂં—'તાડવ ' ૭ કાં—'કાં
૮ કાં ૩—'વળી પવિત્ર
૯ કાં ૧ ને આધારે આ લીટી છે ૧૦ ૨—'મંદિર પિસાણી સન્માર્જની '
૦ ૩—'ગોપીસાણી સન્માર્જની ' મં—'મંદિર પિસાણી સન્માર્જની '—એમ
જે પરથી મં પાઠના અર્થનો કોઈકે પાઠ સિદ્ધ થાય છે ૩૦—'ગોપીય દન
સન્માર્જની ગઈ' કાં ૧ ના પાઠથી અર્થ સારો બેસે છે, સંધ્યાપૂજની સાથે થી
સાવરણી શું કામ સંધ્યાપૂજના સાધન એ જ સુદામાની વિભૂતિ મણાય.
૫ કાં ૩—'શા માટે ' મં—'કેમ સામટી પડી ' કાં—'આવડી કેમ પડી '
૬ કાં ૨—'ગેહેલી '—વેલી
૭ મં—'હું પડ્યો . ' ગૂં—'પડ્યો પ્રાણી ' કાં—'પડ્યો માણ '
૮ કાં ૧ માં પરર-૨૪ લીટી નથી ૯ કાં—'નાર '
૧૦ કાં, મં—'સડ્યાં ' ૧૧ કાં ૧, કાં—'બીજ વાર '

સંકલ્પ^૧ વિકલ્પ કોટી કરતો, આવાગમન હીંડોળે ચલ્યો;

બારીએ^૨ બેઠાં પંથ ભેતાં, નિજ કંથ સ્ત્રી દષ્ટે પડ્યો.

સાહેલી એક સહસ્ર સાથે, સતી જતી પતિને તેડવા;

જલ-ઝારી ગ્રહી નારી જાયે, જેમ હસ્તિની કલશ ઢાળવા. ૫૩૦

હંસગામિની હર્ષ-પૂરણ, અભિલાષ^૩ પૂર્વા મન તણા;

ઝમકે ઝાંઝર, ઝમકે^૪ ધૂધર, વાળે અણવટ વીણવા. ૫૩૧

સુદામે જાણી આવી રાણી, ઇદ્રાણી વા રુકિમણી;

સાવિત્રી કે સરસ્વતી કે શક્તિ દીસે શિવ તણી ૫૩૨

સર્વ સાહેલી વીંટી વળી, પદ્મિની લાગી પાય;

પૂજા કરી પાલવ ગ્રહ્યો, તવ ઋષિજી નાઠા જાય. ૫૩૩

સૂધ ન સૂઝે, વપુ ધૂળે, છટી જટા ઉઘાડું શીશ;

હસ્ત ગ્રહવા જાયે સ્ત્રી, તવ ઋષિ પાડે ચીસ: ૫૩૪

હું તો સહેજે ભેઉં ઘર નવાં, નથી મુજમાં કપટ વિચાર,

હું વૃદ્ધ ને તમે જુવાન, નારી, કંઠણ લોકાચાર.

૧ કાં ૧—'સંકલ્પવિકલ્પ કરતો આવ્યો, ગામને ચોરે' (ચક્રો ૧)

૨ કાં ૧—'બેઠાર બેઠી પંથ ભેટી' કાં ૨, ૩—'ભેટી' ભેટા
કંથ સ્ત્રીની

૩ કાં ૨, ૪૦—'અભિલાષ થયા મને ઇછિયા' કાં ૩—'અભિલાષ
થયા મન ઇચ્છના'

૪ કાં ૧—'પમકે ધૂધરડી, વાળે અણવટ પાયે'

૫ કાં ૨—'દીસે સાવિત્રી કે સરસ્વતી, શુ શક્તિ સ્ત્રી એ (મં—'દીસે'
શિવ તણી' કાં ૩ મા ૫૩૩-૩૪ બે લીગી નથી

૬ કાં ૧—'પીયુ તણે લાગી પાય' કાં ૨—'પહે પત્ની લાગી પાય'

૭ કાં ૨, ૪૦—'વિપ્ર' મં—'સવળું ન સૂઝે વિપ્ર ધૂળે, છટી જટા . .

'છટી' શુભ એકમા નથી કાં ૧ મા ૫૩૩-૮ લીગી નથી

૮ કાં ૨—'ઋષિ પાડે ચીસેચીસ' ૯ કાં ૧ મા આ પદ નથી કાં ૨—'મુને

લોગામક્રત હું નથી આળ્યો, મને પરમેશ્વરની આણ;
 જવા દો મને શોભા સાથે, હજો તમને કલ્યાણ. ૫૪૨
 આ નગરમાં દો નરપતિ નથી, દીસે સીનુ રાજ;
 પાપણીઓ, ઈશ્વર^૩ પૂછશે, મને કા આણો છો વાજ?'

ઋષિપત્ની કહે, 'સ્વામી મારા, રખે દેતા મને શાપ;
 ઈદુઃખદારિદ્ર ગયા ને ઘર થયા, શ્રીકૃષ્ણચરણ-પ્રતાપ.' ૫૪૬
 એવું કહી કર ગ્રહી લઈ ચાલી, સાંભળો પરીક્ષિત ભૂપ,
 સુદામો પેઠા પોણ માંહે, થયુ 'હરિના મરખું' રૂપ.

વલણ

રૂપ ખીલ 'કૃષ્ણ' જાણે, ગઈ જરા, જોળન 'આવિયુ;
 બેલડીએ વળખ્યાં દંપતી', રતિ-કામ જોડું લલાવિયુ. ૫૫૦

કડવું ૧૪

રાગ ધનાશ્રી

નિજ મંદિર સુદામો ગયા, 'તત્ક્ષણ રૂપે હરિ સરખા થયા;
 દંપતી રાજે' શોભા માને ભયાં, શ્રીહરિએ દુઃખ દોહાલાં હયાં.

૧ કા૦—' . કા દયો છો, ' .

૨ કા૦ ૩—' આમમાં ' .

૩ કા૦, મ૦—' પરમેશ્વર ' .

૪ કા૦ ૧—' દારિદ્ર ગયા, આવા ઘર થયાં ' કા૦, મ૦—' દારિદ્ર ગયા,
 નવાં ઘર થયાં ' .

૫ કા૦ ૩—' કૃષ્ણના ' કા૦, મ૦—' કૃષ્ણ ' .

૬ કા૦ ૩—' હરિ ' .

૭ કા૦ ૨, ૩—' થયુ ' .

૮ કા૦ ૨, ૩ માં 'દંપતી' પછી અનુક્રમે 'સોહે' 'સોભે' ૫૯ વધારે છે.

૯ કા૦ ૧—' તત્ક્ષણ ત્રિપિ હરખિલ થયો ' .

૧૦. કા૦ ૧ માં એક જ ચરણ આ છે,—' દંપતી-શોભા વિરાજે અભિરામ '
 ખીણ નથી કા૦ ૨ માં પણ એક જ ચરણ જેવું આમ છે —' દંપતી રાજે, શોભાએ

ઢાળ

દોહલાં^૧ હયાં ને સોહલાં કર્યાં, ^૨ભાવ માટે ભૂધરે;
 એક મૂઠી તાંદુલે જે વિભૂતિ^૩, તે લક્ષ યજ્ઞે નવ જડે.
 વસન, વાહન, લવન, લોજન, ભૂપણ, ભવ્ય ભંડાર,
 ચમર, આસન, છત્ર વિરાજે,—છંદ્રનો અધિકાર. ૫૫૬
 મેડી, અટાળી, છળાં, બાળી, ઝળકે મીનાકારી કામ,
 સ્ક્રાટિક-મણિએ સ્થાંભ જડિયા, કૈલાસ સરખું ધામ.
 વિશ્વકર્મા લમે^૪ ભૂંચે, જોઈ લવનનો ભાવ;
 માણેક મુક્તા રત્ન હીરા, ઝવેર-જોત જડાવ. ૫૬૦
 ગોળી ગોળા ઘડા ગાગર, છે કનકનાં સૌ પાત્ર;
 સુહામાના^૫ વૈભવ આગળ, કુબેર^૬ તે કોણ માત્ર !
 જાન્યકનાં બહુ જૂથ આવે, નિર્મુખ કૈ નવ જાય;
 જેને સુહામોજી ઢાન આપે, લખપતિ તે થાય. ૫૬૪
 ઋપિ સુહામાના પુર વિપે ન મળે દરિદ્રી કોય;
 ઢોટી ઘણ ઘેર ઘેર બાધી, અકાલ મૃત્યુ નવ હોય.

મન લયાં રે' ૩૧૦ ૨, ૩માં 'સમે' છે તે મંની ધીપમા તેપિહું 'સને' ૫૬
 માન્યુ છે ૩૧૦, મં—'સત્યસોભાએ લયાં'

૧ ૩૧૦ ૧ મા ૫૫૩-૪ જે લીટીઓ જ નથી ૩૧૦ ૨ માથી આ કહી છે,
 જે ૩૧૦ ૩ મા રાક્ષાં ભૂક છે

૨ મં, ૩૧૦—'લયાં લવન લક્ષ્મી વડે'

૩ મં મા 'વિભૂતિ આપી,' એમ 'આપી' ૫૬ વચારે છે અને ૩૧૦ ૩ મા
 'જગ્ને, યજ્ઞે' બહુલે 'જ-મે' છે ૪૦—'મુદિ તાદુલ મુદિ આપે' ૩૧૦—'એક
 મુદિ તાદુલ આરોગ્યા'

૪ ૩૧૦ ૩, મં, ૪૦—'જૂલો લમ્બો'

૫ ૩૧૦ ૧—'સુહામાનો વૈભવ જોતા'

૬ ૩૧૦ ૨, ૩—'કુબેર કેહી માત્ર'

જદપિ વંભવ ઇદ્રનો, પણ^૧ ઋષિ રહે ઉદાસ,
 વિષય^૨ રાખે ભોગનો, પણ સદા પાળે સન્યાસ. ૫૬૮
 વેદ ધ્યાન^૩ અગ્નિહોત્ર હોમે, રાખે^૪ અતર હરિનું ધ્યાન,
 માળા^૫ ન મૂકે, ભક્તિ ન ચૂકે, મહા વંષણુવ ઋષિ ભગવાન

જે સુદામાચરિત્ર સાલજે, તેના દારિદ્ર દોહ્યાલા જાય,
 જન્મ-હુખ વામે, સુકૃતિ પામે, મળે માધવગાય ૫૭૨

છે વીરક્ષેત્ર વડોદરુ,^૬ શુજરાત મધ્યે ગામ,
 ચતુર્વંશી ન્યાત^૭ બ્રાહ્મણુ, કવિ^૮ પ્રેમાનંદ નામ.
 સવત સત્તર^૯ આડત્રીસ વરસે, શ્રાવણ સુદિ નિદાન,
 તિથિ તૃતીયાએ ભૃગુવારે, પદ્મધન કીધું આખ્યાન. ૫૭૬

૧ કાં ૧—‘ઇદ્રનો’ પણ ‘હે,’ (‘પણ’ ત્યા નથી)

૨ કાં ૧—‘વિભેગ રાખે ભોગનો, શુદ્ધરૂપે જો પાલે સન્યાસ’ એમ

કાં ૨—‘વામે રાખે ભોગનો પણ સદા રહે’ કાં ૩—‘વૈષ્ણવ રાખે ભોગનો

’ કાં ૩ કાં ૫, થી ‘વિષય’ પદ બેસાડીને વ્યાખ્યા છે, જેથી ‘પણ’ નો

ઉપયોગ ઉપાત્તી સીમે જેમ સાર્થક થાય તે ‘વિષય’ બદલે ‘વેષ’ બેસાડી શકાય

૭૦—‘વિભેગ રાખે ભોગનો શદાં પાળે સન્યાસ’ કાં ૭—‘વિભેગ રાખે ભોગનો,

થઈ શુદ્ધરૂપ પાળે સન્યાસ’ મં ૭માં ‘ભોગનો’ બદલે ‘ભોગનો’ છે અને બીજી

થરણ—‘પાળે તાહાં સન્યાસ’ એમ છે

૩ કાં ૭, મં ૭—‘વેદાધ્યાયન’ કાં ૩—‘અગ્નિહોત્ર’ (અગ્નિ બ્રહ્મોત્તર)

૪ કાં ૧—‘અહર્નિસ હરિનું’

૫ કાં ૨—‘માળા’

૬ કાં ૩—‘જન્મસુખ પામે મુખમતિ’ (મોક્ષમતિ) ૭૦—

‘જન્મસુખ ના વામે તે’ કાં ૭—‘ભવદુખ’

૭ કાં ૧—‘વડોદરા’ ૮ કાં ૧—‘સાની’

૯ મં ૭, કાં ૭—‘ભટ’ પણ કાં ૭માં ‘કવિ’ છે

૧૦ કાં ૩—‘સત્તર પાંચ વરસે,’

ઉદર નિમિત્ત પરદેશ^૧ કીધો, સેન્ધુ નદરબાર,
નંદીપરામાં^૨ કથા કીધી, યથા બુદ્ધિ અનુસાર.

વલણ

બુદ્ધિમાને કથા^૩ કીધી, કરનારે લીલા કરી,
ભટ્ટ પ્રેમાનંદ નામે^૪ શીશ, શ્રોતાજન^૫ બોલો જે હરિ. ૫૮૦

૧ કાં ૨—‘ઉદર નિમિત્ત કરી અવણે ગામે નદરબાર’ કાં ૩ મં—‘ઉદર નિમિત્ત કરી સેન્ધુ ગામ નદરબાર’ કાં—‘ઉદર નિમિત્ત સુરત સેન્ધુ ને ગામ નદરબાર’ લીપેલો પાઠ કાં ૧ નો છે, ‘કીધો’ બદલે ‘વેઠ્યો’ પરદેશી તે પાઠ ગૂં માં પણ મળે છે

૨ કાં ૧—‘નદીપુરમાં કથા કહી’ ગૂં—‘નદીપુરમાં કથા કવી’

૩ કાં ૧—‘કહી કથા’ ગૂં—‘બુદ્ધિ પ્રમાણે કથા કવી,’

૪ કાં ૩, મં, કાં—‘નામ મિથ્યા’ ગૂં—‘પ્રેમાનંદ નામ મિથ્યા, સહુ જન બોલો શીહરિ’

૫ કાં ૧—‘સહુ બોલે શીહરિ’ કાં, મં—‘મોતા બોલો જે હરિ’

ટિપ્પણ

[કાવ્યની લીટીનો સંજ્ઞાંક લખી ટિપ્પણ આપ્યું છે.]

કડવું ૧

૧. પ્રાચીન રિવાજ પ્રમાણે, કાવ્યના આગંબમાં કવિ મંગળ સ્તુતિ કરે છે, તેમાં ગુરુદેવ, ગર્ગુશ, અંબા અને સરસ્વતી દેવીને સમરે છે, (જ્યેષ્ઠી) ‘ પ્રગળ મતિ (અને) વિમળ વાણી પામીએ.’

૩. રમા-રમણ [સં.] લક્ષ્મીપતિ — વિષ્ણુ, શ્રીકૃષ્ણ. ભગવદ્-લીલા [સં.] ભગવાનની લીલા. ભાષુ [સં. ભાષ્] કહું. એટલે, કવિનો ઉદ્દેશ ભગવાનની લીલા કહી બક્તિરસ આપવાનો છે, અને શ્રોતા-વાચકને આપાડવાનો છે.

૪. શુક દ્વામી — વેદ-વ્યાસના બાળ-યોગી પુત્ર, જેમણે અર્જુનના પૌત્ર પરીક્ષિત રાજાને ભાગવતની કથા કહી હતી. શંકર અને શુકદેવ પરમ આદિ ભાગવત — વિષ્ણુભક્ત ગણાય છે. વૃ. ક.

‘ એ રસનો સ્વાદ શંકર ભણે, કે ભણે શુક ભોગી રે.’ —

નરસિંહ મહેતા.

૫. ‘પ્રણય પવિત્ર’ — ‘દશમ સ્કંધ’નું વિશેષણ લેવું ઠીક છે. ભાગવતના બાર સ્કંધોમાં આ સ્કંધને વૈષ્ણવો પોતાનો એક પરમ પ્રિય સ્કંધ ગણે છે. પ્રેમાનંદ શુભરાત્રીમાં ‘દશમ સ્કંધ’ લખ્યો છે. (પોતે તે પૂરો કરી શક્યો નહોતો.)

૬. દશમ સ્કંધ [સં.] દશમો ખંડ — વિભાગ. એમાં અધ્યાયો — પ્રકરણો છે, તેમાં ૮૦-૮૧ માં અધ્યાયમાં સુદામાની કથા આવે છે. અનેક દેશી ભાષાઓમાં સુદામાચરિત્ર કિતવું છે, તેનું મૂળ આ બે અધ્યાયોના ૮૬ શ્લોકો છે. પ્રેમાનંદ એ મૂળને પૂરો વકાદાર નથી રહ્યો; પોતાના આખ્યાનમાં એણે અનેક સારાં-

નગ્માં પરિવર્તનો કર્યો છે, જે યથાગ્રહાને ટિપ્પણમાં બતાવાશે. પરિવર્તનની મુખ્ય દિગા એ છે કે, પાત્રાનેખન તથા વાતાવરણની જમાવટમાં કાયકમદોષ દરી આર્ષ પ્રાચીન ધૌગલિકતાને પોતાના ઢાળની અર્નામીનતા આપી, સંક્ર પેદા કર્યો છે, જોકે તેમાં દષ્ટિ સામાન્ય જનોના મનોરંજનની રહેલી છે, અને તેમાં સફળતા મળી છે

૭. સાંદીપનિ ઋષિ — ઉજ્જવન નગરીમાં તેમનો આશ્રમ હતો. ભાગવતકાર (૨૪-૧૦, અં ૪૫) કહે છે કે, ગમ કૃષ્ણ જનોઈ લીધા બાદ સાંદીપનિને આશ્રમે ગયા. ત્યાં તેઓ વેદ, ઉપનિષદ, મરહમ્મ ધનુર્વેદ, ધર્મશાસ્ત્ર તથા ન્યાય, આન્વીક્ષિકા નિદ્યા અને ૯ પ્રકારની રાજનીતિ શીખ્યા તેમની માથે સુખમો બણતો હતો, એવું આ ગ્રાંથાને નથી ઉત્તેજ્યુ. અને જે બાઈઓ બણનામાં એવા રોશિયા હતા કે, એક વાર કહેતાં શીખી જતા, એમ ભાગવત કહે છે સુખમો વડો વિદ્યાર્થી હતો ને તેને પાત્રી લખી દેખાડના જેવા પાછલા નબળા તેઓ હતા, એ કથાગ્રસને લઈને દરેકો પ્રેમાનંદી દેરકા છે

મુરગુરુ [સ] સુરેના-દેવેના ગુરુ મૃદસ્પતિ.

૮. હળધર [સ] બળરામ (કૃષ્ણના મેટાભાઈ) હળ જેવું આયુધ હાથમાં ધરતા તેથી હળધર ટૂંકમાં રામ પણ કહેવાય છે. જુઓ ૧૦ મી લીગી. અને ભગવંત તે બગવાન કૃષ્ણ

૯-૧૬. દરી લીગીના 'શ્ચમ ૨-૬' પગના ટિપ્પણમાં નિર્દેશિયા, કાયકમદોષથી થયેના સડનો દાખનો પ્રેમાનંદના જમાનાની પડ્યાની 'નિશાળ' સાંદીપનિની નકોતી, તેનો તે પ્રાચીન ઋષિ આશ્રમ હતો ત્યાં એકઠા છૂટી પાત્રી દેખાડનાની નકોતી. વડા વિદ્યાર્થી-પદ્ધતિ પણ પ્રેમાનંદે દોઢી બેસાડી કહેવાય થી અર્થ જની આ મકરનુ નિવેચન કરતાં કહે છે —

'આ અર્વાચીન સમયનો ચિત્તાર અત્રે આપ્યો છે તેને રથાને જે ગુરુગૃહે વસતા સહચારી શિષ્યોની સાથે તથા ગિરજાક્રમને વર્ણવ્યા હોત

તો વિશેષ સાદું દેખાતું તો પ્રાચીન શિક્ષણપદ્ધતિથી સામાન્ય
જનો પરિચિત થાત, તથા ગુર્જર માહિત્યમાં ગાવા વિષયની ન્યૂનતા
જણાય છે તે પુરાતન' (જુઓ 'સમાનોત્પત્તિ' ઈ સ ૧૯૦૮,
પૃ ૧૩ અક ૪, પા ૨૧૬ ૨૦)

૧૦. સુદર્ભો — ભાગવતમાં 'સુદર્ભા' નામ નથી, કૃષ્ણને એક
'કૃષ્ણ-ચીથરેદાલ વ્યાસજી મિત્ર હતો એવું સાદું કથન તેમાં છે
પોત્તનદર — સુદર્ભાપુરીનો તે ગેવસી હતો

૧૧. પ્રાચીન આચમનો રાય કે ૨૨-દરે- વિદ્યાર્થી' બિલા
માગીને ભણતો એ બાગવતને કવિએ ૧૧-૧૪ લીનીઓમાં ઉત્તમ
સહજગતરૂપે બતાવી છે એ મળેદાર વર્ણન છે

'બિલા દરવી' આજ નથી કહેતા — 'બિલા' માગવી
કહીએ છીએ જુઓ દીપમાં પાઠાતર.

૧૨. અશન [સ] ખાવું તે, બોજન બૂધર [સ] બૂ-
પૃથ્વીના ધારણકાર, પ્રભુ-શ્રીકૃષ્ણ

૧૩. રાગ મેળવીને તણે સાથે (વે.) બોલતા ધૂન [સ.
જનિ] એસરખો અવાજ કે નાદ

૧૪. મુન — મુનિ 'ધૂન-મૂન' પ્રાસ ખાતર મિલિટ

૧૫. બંનો — એક બાઈ, રામ અને કૃષ્ણ તેઓ ચોસઠ
દિવસ ગયા અને ચોમઠ વળાઓ શીખ્યા એમ બાગવત (સ્ક ૧૦,
અ ૪૫, શ્લો ૩૬) કહે છે, તે પરથી આ લીની છે પ્રમાણ ૧૪ વિલા
કહે છે સામાન્ય રીતે તે ૧૪ તે આ પ્રમાણે મનાય છે — ૪ વેદ,
૭ વેદાંગ, ત્રીમાસા, ન્યાય, ધર્મશાસ્ત્ર, અને પુરાણો એમના
અભ્યાસ બાગવત જુઓ લીની ૭ પગલુ ટિપ્પણ

૧૭-૨૦. આજ જ લીનીમાં 'વહાલાની નિદામનું વસમાપણું',
કૃષ્ણનો સખાભાવ, તથા સુદર્ભાની સખાબક્તિ એકસાથે સરસ
સક્ષેપમાં કવિએ મૂકી દીધા છે

૧૭. વિદ્યાધાર [સ] વિદ્યાના આધાર — પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ

૧૮. મન કરીને — ચાહીને, બાવ રાખીને. ‘એક વાર’ ‘મળજો’ કે ‘માગું છું’ બેઉ સાથે લઈ શકાય. ‘માગું છું’ સાથે લેવાથી ‘આટલું એક માગું છું’ એવો અર્થ મળે તે સારો છે.

૧૯. મુરારિ [સં.] મુર નામના રાક્ષસના અરિ-શત્રુ તે કૃષ્ણ. એને તેમણે મારેલો તે પરથી.

૨૦. મનસા [સં. મનીષા, કા. મંદા] ઇચ્છા; મનોવૃત્તિ કે બાવ.

૨૧-૨૨. આ હરીકૃતનું બાવમિત્ર વર્ણન મુદામા આગળ આપે છે તેય આની સાથે જુઓ. (લીટી ૨૩૧-૩૪)

૨૧. વાસી [સં. વાસ્ય] વાસ કર્યો. મયુરા કૃષ્ણનું જન્મસ્થાન. મામા કંસને મારીને કૃષ્ણ યાદવો સાથે દ્વારકામાં રહેવા આવ્યા ને પછી ત્યાં જ જન્મારો પૂરો કર્યો, એનો ઇશારો અહીં છે.

૨૨-૩૦. મુદામાના ગૃહસ્થ-જીવનનું આ શબ્દચિત્રભાગવતકારના આટલા સાદા કથનનો વર્ણન-વિસ્તાર છે — “કૃષ્ણનો એક બ્રાહ્મણ મિત્ર હતો — બ્રહ્મણ, ઇન્દ્રિયના વપયો પર વેરાગી, પ્રસાંત, જિતેન્દ્રિય. તે ગૃહાશ્રમી હતો; યદ્યપ્પણે જે આવી મળે તેના પર નબતો. તે કુયૈસ — ચીંથરેદાણ બ્રાહ્મણની તેવી જ (ચીંથરેદાણ) જૂખ-સકડી (કુલ્લામા) એવી પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી.”

૨૨. ગુરુ-આશ્રમમાંથી પાછો ઘેર જઈ ગૃહી બન્યો, પણ એનું મન તો સંન્યાસીને શોભે એવું ત્યાગી વેરાગી જ હતું.

૨૩. તેની પત્ની પતિવ્રતા છે, પાવન — પવિત્ર મનની છે; પતિને પરમેશ્વર કરીને — માનીને પ્રીતિ છે — ઓગળે છે કે સમજે છે.

૨૪. માયા-મુખ [મં.] સંસારની જે મિથ્યા માયા તેમાં મળતું ભોગ વગેરેનું જૂકું મુખ.

૨૫. દશ બ્રાહ્મક — એ સંખ્યા કવિકલ્પિત છે. દારિદ્ર્ય અને દીનતાની માત્રા તેથી વધુ હોય છે, તો તેમાં પ્રાકૃત દારિદ્ર્યની જરાક છાંટ પણ રહેલી છે. ભાગવતમાં કે નરસિંહકૃત મુદામાચરિત્રમાં પ્રેમાનંદ જેવું પરિવાર-વર્ણન મુદ્દલ નથી.

૨૬. શીતળાથી બાળમગલુ ધણા થાય છે એ ગ્રેમાનદ દાળ
જેટલી જૂની આપણી દુર્દશા છે

ઝોરી, અઠમકા, બળિયા વગેરેની દેવી 'શીતળા' મનાય છે તેણે સુદામાના બાળકો ઉપર 'અમી-છાટો'—કૃપારથી અમૃતનો છાટો નાખ્યો. અમીના છાટા જેવા શીતળના ચાહા મો પર પાડ્યા — બાળક બળિયાના ઝપટામાંથી જમી ગયા, એવી કૃપા દરી સુદામાને ઘેર થોડું જ અન્ન મળતું — બાળકોને ખાવાનું પૂરું નહિ મળતું, તે છતાં તેટલા અન્નથી પણ મોટા થયા 'દૂનળા ઢોળે બગાઈએ ઘણી' જેવી હામ્યામ્પદ દરુણ દશાની અહીં વર્ણિતે ટકોર દેવી હોય એમ લાગે છે.

૨૭-૮ આવી દશા છતાં, સુદામો 'અભાયકવ્રત'—ન યાચનાનું વ્રત પાળે છે 'ચદચ્છયોપપન્નેન વર્તમાન' — આવી મળે તે અશન કરનારો તે છે

આને બક્ષિતો ગુણ માનવો કે શાનો ? આવા પ્રશ્નના ગર્ભિત સૂચનથી મનિ સુદામાના પાત્રને ઉત્ક્રાંતો લાગે છે.

ઝાઠેલુ [સ ઉચ્ચહ—ઉચ્ચ ઉપરથી ?] ધરલુ, લખાવલુ.

૨૮. ઘરમૂત્ર — ઘરસે સારનું જે સુખ (માયાસુખ) તે નથી પ્રચલતા તુ ૦ ૦ લીગી ૨૪ અને ૩૨

ઋષિના સતોપનું સન્દર્શન લિંદુસ્તાની સુદામાચરિત્રની દ્વાર્ગમ સમામાંથી મળેલી હસ્તપ્રતમાંથી જોવા જેવું છે

“ બકોત ગરીમ સુદામા બ્રાહ્મણ, નિકટ કલાકતમે જળ અટકા,
સત પેવન લમે ચાદરકુ, શિર બાધા ઝળુનસા પટમ
જૂતી ગઈ ટૂટકે મટકે, વે અપની કિરમત પર રાજ,
કિરી બાતસે દિલ નલિ મિટન

હાડી એટ ગમેઈકે અદર, તીસકુ બી સત પેવન કારી,
ટૂંગી ટઙ્છી લોહેકી, ટૂંગી મળે ડિનાગ તગરરી;
તવા નહીં ચૂતે પર સાબૂત, ધરી હીઠી દરકદરારી

પરી નહેની હૈ ઘઁ બીતર, લોગી છોગી ડેદ છગારી,
ફૂટે ગાસ સમે છપગે, ઠોર ઠોરસે નખ પરે હૈ
તિન પગ બડોત તરફત મરે, કહીં ઘાસ કહીં પાત ધરે હૈ
દેદ ગર્ભ દીવાય હઁ તગ્દ છવ જ ત અનગન બરે હૈ
સમ ઘઁ બીચ જા મગીગ, કુખકે નન્સ જનાન ધરે હૈ
ખાબ ઘાદ ફન કરી લાયા ગોરો બીચ મયાન જનાયા
તીસ પર ફરશ કિયા તન તનના, વે લાર ઓગ વે જાનમાઈ
ગોવે તહા રાતકે તાહી, દીન ફરીગતા ફરે ગર્ભ
અપને દિન ધીગ ભુ ગહેના, મહેના કુખ બડોતેગ ભાઈ
જે ન્હુ અમન કાઠા આત્મભૂ, મો સમ વરે ફરગે તોઈ
મડોનન દિનમે માદ મરે, મશુ મૂખુ ગોસાઈ
માગે બીખ હાન ગુઝરાને, ઓગ ન જાળ દાહીમાહી
સાધુખી સગનમે રહેના, દહેના ફિરે ગુમાઈ માઈ "

૬૦. ત્યારે મધા ખાર મુ ? 'સરિપત્ની' બિશા માગીને
લાવે ને પતિ અને દશ બાગકોનું પૂરું વરે

મૂઠી માટે આ કેવું લાજન ગણાય ? અગત્યક નત માટે પછી
મા । કેમ જોખે ? પણ પ્રેમાનન્દના અભિરેત ભાવો આ હશે ? કે
પછી આમા તેજે વૈભવ અને બલિત જતાવવા ચાતુર્ય હશે ? ગુ. ૨૦
'મામેગ'મા ન સિદ્ધનુ ચિત

કવિ-૨

૩૧-૩૨. પહેના મનાનો ગાગ આ બે પમિત્ર પ્રાન્ધમા
હીનો નાત આગળ ચવાવે છે

નગપતિ [મ] તે નાન પરીક્ષિત, જેને કુલ ન્યા ને કે
પતિપત્ની કેડે માયામુખ દખ્ખતા નથી (જુલે - ૮ હીમી)

૩૩ કપા કુતમાતો વૈભવ પણ ને અને વિશે લોકે
જતા ન નદિ, પણ તેમણી ચેતી વિષ્ણુ મનિનો મર
સુ । નાનું જીવન હૈ

હરિદ્રી—દળદરાળો, આળસુ અને પ્રમાદી

૩૪ લોકોની એવી અચાન દસામાં, માઝ્યા વિના કોણુ આપે? પરિણામે ખાધાનું ઘણું દુખ પડે ને તેથી જૂએ ને કમજોરીએ નાયા કપે તુ ૦ ૦ ભાગવતકાર (અ ૮૦-૮) સુદામાની સ્ત્રીનું નર્ણન કરે છે—‘દદિદ્રા સીદમાના સા વેપમાના’—(ગરીબ, ન ખાઈ ગયેની ને વાપતી)

આ સૂરણના પાદાતરો દીપમા જુઓ

૩૫-૬. માગનાનું લાભ કામિની [સ]—સુદામાની સ્ત્રી કરે, ઉપરાત કોઈના કપડા પખાળે (સ પ્રખાલ) ધુએ છે, તો કોકનું પાણી ભરે છે એમ જેમ તેમ ખરીને—અનેક પ્રકારે ને મહા-મુસીમતે સ્ત્રીજન અન્ન લાવે, ને નિજ કુટુંબને પોષે છે

દળણા દળવાનું કોકેનાનું રહી ગયું કે શું? બ્રાહ્મણના નિહિતકર્મોમાં આ શબ્દ કર્મ કંચાથી? પ્રમાનદ નળે એ લાખવ થયેલું એમ? ત્યારે બ્રાહ્મણો આજના ‘મહારાજ’ થયા હશે, કે તે પગિવર્તન પછીના જમાનાનું હશે? સુદામો અધ્યયન અધ્યાપનનું બ્રાહ્મણકર્મ તો કરતો જ હશે પણ કવિને તો હરિદ્રી બિમુક ચીતરવો છે, એટલે માન ન મનાવ એવા કાળ દોષો ખરી પાડે છે

૩૭-૩૮. એણી પેટે—એ પ્રકારે, એ રીતે પટે—પછી [સં પચાલ] પુરમાં—નગરમાં અન્ન મળતું રહ્યું—અટક્યું એટલે બિક્ષા અને લાભ બને બધ થયા, એમ? (‘દુભિક્ષ’ નો આવો પ્રસંગ, કાર્ષક કથા ક જેવું રચના સારું, વિવિધિત જ છે, ભાગવતમાં નથી) પરિણામે બાળકોને જે ઉપવાસ થયા મોટા પતિપત્નીને જ નહિ, દૂધ જેવા બિયારા બાળકોને તથા—ત્યારે સ્ત્રી સુદામા પાસે કહેના આવી

ભાગરતપ્રાર આવો કોઈ ખાસ પ્રસંગ ગુજર્યો ત્યારે સ્ત્રી કહેના આવી એમ નથી બતાવતો સામાન્ય દીન દસા પરથી જ સ્ત્રી કહે છે જુઓ નરસૈયાનું સુદામાચરિત્ર પણ (૫૬ ૧૬)

૪૨. ખાનાનું જ મૂળમાં નથી ત્યાં આગળ મુખ-શર્યા [સ] આરામથી મુખે સૂવાની પથારી, ભૂપણુ-આભૂષણ, ઘરેણુ, કે પટકૂળા-પડેરવાનું સારું લૂગડું, એ તો ક્યાંથી જ હોય ? હવે આપણને અનુકૂળ - કાનતો નથી પરમેશ્વર આપણો પાધરો નથી

૪૦-૪૩. નીચે ટીપ પ મા પાઠાતર જુઓ કા. ૩ મા આ લીંગાઓ નથી એને ક્ષેપક ગણી આવીએ તોય પ્રમાદને વાધો નથી, કદાચ વધારે સારો પણ ગણાય જોકે એક જ પ્રતને આધારે તે રદ ન કરી શકાય

૪૩. હું ખનું મુણુ અને આમેદમ ચિત્ર બાળક માનું જ મો જુએ, પણ મા શું કરે ? તે સ્નામીને કહે 'બન્યુ તેટલુ ક્યું', પછી પુગમાં મળતુ જ બધ થયુ એટલે તે શું કરે ? તે અપ્પળા (લીંગી ૩૯) છે

૪૪. અળખામણી [સ મલ્લ્યમાન] અગ્રિય, અમરી લાગીશ કેમ કે સુદામાને ન ગમતુ પોતાને પ્રેરવાનું છે, એમ તે સમજે છે

૪૫-૬૧. સુદામાનાં ધરસ સારનું ચિત્ર પ્રેમાનંદ નળના મૃદસ્થના સામાન્ય ધર્મો ને તેની નાસનાઓનો ચિતાર પણ એમાં મળે છે

૪૫. ધાતુનું નાસણુ કે સાગ નસ હોના એ માર્ક સારી સ્થિતિ દર્શાવે છે હિંદુસ્તાની પ્રતમાં આ નિમે ચિતાર અગાઉ લીંગી રદના ટિપ્પણમાં છે તે જુઓ

૬૨ [સ] — હાથ વડે સાહેવા — જાવવા જેવું પણ ધાતુનું વાસણુ નથી, સમ [અ કસમ ?] ખાવા જેવું એક પણ સાણું — કાટયા નગનું વસ્ત્ર નથી તુલકું 'કુચૈન'

૪૬. નાડી — (ફળજાડનું) ખેતર અને ઝાડવાં, યા વાડીના ઝાડના એમ લઈ શકાય બાકુવા [સ વટક] બટકા, નાના, તે પગથી બાપડા-મીચાગ તુલકું 'બાકુ કે દીપ બાકુવા', 'મોસાળ પધારો બાકુવા રે' — (નળાખ્યાન)

૪૭. આ તે ઘર કે વેગન ? શ્યામ મંજર - કૃતરા મિનાડ

૪૮-૫૧. ગૃહસ્થના પાંચ મહાયજ્ઞ-અહ્યજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ અને બ્રૂતયજ્ઞ. તેમાંનો એકે કરી નથી શકાતો, એવી અપાર દરિદ્રતા વર્ણવે છે.

૪૮. અતીત (અનિશ્ચિ) આવે છે, પણ પાછો નિર્મુખ-વીથે મોઢે, નિરાશ ચર્છને-જન્મ્યા કે કાંઈ પામ્યા વગર જાય છે. મનુષ્યયજ્ઞ વિષે આ કહ્યું. ગવાનિક્ક - ગૃહસ્થે રાંધેલામાંથી ગાય એને માટે પ્રથમ કઢાતો ભાગ પામતી નથી. આ બ્રૂતયજ્ઞની દશા કહી.

૪૯. ગાયત્રી-મંત્ર (જપો છો) અને (દેવની) સેવાપૂજા (તો) કરો છો; (એ અહ્યજ્ઞ થયો.) પણ દેવ નૈવેદ્ય [સં.]-પ્રસાદ ધરાવ્યા વિના પૂજાય છે! તે વચ્ચે પણ અધૂરો જ થાય છે.

૫૦. પૂજ્ય (ગણાતા આહ્વાજ) પર્વણીએ - પર્વ હોય, સપરમે દહાડો હોય સારે પણ જન્મતા નથી - જન્માંડી શકાતા નથી. (પર્વનો દિવસ પણ) જેવો જિગે તેવો જ આચમે છે. કેવી સચોટ ઉક્તિ આ છે! ગરીબ ભોક્ષ પણ વારુતડેવારે તો સાડું કરીને ખાય - ખવડાવે છે.

આ અર્થ તથા સ્વીકારેલા પાઠને માટે તુ. ક. લીટી ૧૨૧ મી.

૫૧. પિતૃઓનું આર્જ [સં] દર વર્ષે પિતૃઓને અપાતી અંજલિ કે કરાવું તર્પણ. સમછરી [સં. સવત્સરી] - વર્ષી. (એ પિતૃયજ્ઞની વાત કરી.)

૫૨-૫૪. હવે બાળકોની દશા કહે છે. તેમાં લમ - ને તે સત કુલની - સારા કુળની કન્યા જોડે - તે પણ યાદ કરાવે છે! પોતાનાં બાળકોના આ સંસ્કાર માટે ગુજરાતી માખાપો બારે ચિંતા કરે છે એ સુવિદિત છે.

૫૩. વાગલાં - વણખાં, શંકાં. આંગલાં [સં. ગંગ, મ. ઝાંગા] અભલાં. આંગલાં-ટોપી - બાળક માટે વસ્ત્ર આભૂષણ વગેરે બધું, એવો 'સામાન્ય અર્થ' લેવો. ગુઓ લીટી ૫૪ - ૬. તેનો જ ભાવ અહીં ખેવડાય છે.

૫૫-૫૬. બાળકો બાદ પતિ સંભારે છે. એથી તો ધીરજ ન થી રહેતી! પતિ એ તો હિંદુ સ્ત્રીનું સર્વસ્વ. ‘તમારું દુઃખ દેખીને મરું.’ કેવો સચોટ મર્મવેધી ઉદ્ગાર છે!

૫૭. રાખોડી-ઘટા — ઘટા જન્મે તેટલા બધા રાખોડીના થર. જટાની દોદસતા બતાવવા અતિશયોક્તિ. (જુઓ લીટી ૨૬૫ — ‘ભરમે ભરિયો’) બાવા રાખોડી માથામાં નાખે છે તેમ ન મનાય, કેમ કે સુદામા વેશે સંન્યાસી નથી.

૫૮. પડી રહ્યો છા — એ તે કાંઈ સૂતાનું કહેવાય?

૫૯. શરીર, વસ્ત્ર, રાખ્યાના હાલ આવા; તેમાં વળી ખાવાના તોટા! તે મને કાળજે અંગારની પેઠે દઝાડે છે.

૬૦-૧. છેલ્લે ઋષિપત્ની પોતાને વર્ણવે છે. બધાનું ઉપહું દુઃખ તેનું તો ખરું જ — ‘હું તો (આવા બધા) દારિદ્ર્યના સમુદ્રમાં ડૂબી છું. મારું ખાસ જે હિંચાતણુ — સૌભાગ્ય, તેનાં બે લક્ષણ — ચાંલો અને ચૂડી. જે હાથની એકેડી ચૂડી તો છે; પણ લલાટે [સં. નિલગદ] કપાળે દેવા માટે — ચાંલો કરવા માટે કંકુ ન મળે!

ઋષિપત્નીને ભાગવતકાર ‘શુક્લામા’ — શુધાથી સૂકલકડી — કહે છે. દાસી કૃષ્ણને સુદામાનું ઓળખાણ અલંકારથી આપે છે — ‘શુધા-રૂપિણી સ્ત્રીએ તે વરિયો’ (લીટી ૨૬૫); પણ તે શબ્દશઃ પણ સાચું જ છે.

૬૩. દહાડી-હમેશ,રોજ. મિત્રાચાર [સ.] મિત્રાચારી, દોસ્તી.

૬૪-૬૨. પ્રભુ દોસ્ત હોય અને આપણે દરિદ્ર રહીએ એ તો ‘મીન પિયાસી’ જેવા ઘાટ ગણાય, એ બતાવવા અનેક દષ્ટાંતો આપે છે.

૬૫. કેમ — શું કામ?

૬૬. હુતાશ [સં.] અગ્નિ, હુતાશન. શીત [સં.] શીતળતા, ઠંડી. જે માણસ હુતાશ પ્રગટ કરી — પ્રગટાવી, દેવતા લગાડી. તેને સેવે — તાપે, તેને પાસ (સં. પાર્શ્વ) શીત કેમ — કેવી રીતે આવે?

ગોમતીમા મજ્જન [સં] ડૂંગડી મારવી, સ્નાન કરવું અને (પ્રભુના) દર્શન, એ બેનું ફળ તો મળ્યા વગર નહિ રહે

જડવું — મળવું જુઓ અગાઉ પ્રયોગ, લીંગી ૩૭, ૪૦

૭૬. સ્ત્રીનું નીતિવાક્ય — ‘બ્રાહ્મણને ભીખતા શી લાન’ ? —

સુદામો પોતાની રીતે ન્હૂતે છે માગણનો બ્રાહ્મણને પ્રતિબંધ નથી પ્રતિવાચ [સ] રોકાણ, પ્રતિબંધ, મનાઈ

૮૦. ‘પણ મામ મૂડી મિત્ર આગળ માગતા છવ્વ જાય (છે)’

‘મામ (ની) ન મૂડીએ’ — એ સ્વમાનનું નીતિવાક્ય સુદામો પત્ની મામે જૂઠું કરે છે

માગવું કોણનેય નહ્યું હતું દુષ્ટના અપમાને કરીને જ તે ગર્જાઈ ગતી ગર્જાવું થયો બિહારી બ્રાહ્મણની આશ્ચર્યિકા માને એ સ્મૃતિમાન્ય છતાં, તેનો અર્થ દીનતા નથી અધ્યયન અધ્યાપનના બ્રહ્મતેજ કરીને, માનબેર નિર્વાહ મળે જ, એવી એમા ફલશ્રુતિ ગેરી છે

અર્ચાચીન કાળમા શાળા તંત્ર ફગાવી બ્રાહ્મણો ધધા વગરના બન્યા તે કાળમા ભીખવું વધ્યું, તો મામે ન માગનામા માન પણ સૂઝે એ જનવા ભેગ છે તેવા દાળની વાત પ્રેમાનંદ કરે છે ?

મામ — મમત, ટેડ, સ્વમાન.

૮૧. ભુવન [સ] લોક જુઓ વીટી ૭૪.

૮૨. તુ ક. નરુ વ્રહ્મન મગરત સદા સાક્ષાત ધિય પતિ —

સાક્ષાત શ્રીપતિ આપના મિત્ર છે.

૮૫-૬. — ૮૩-૪મા સુદામે કૃષ્ણને કહેવાની — માગવાની આનાદાની કરી તેનો સ્ત્રીનો જવાબ — ‘મામે કામ વણમે’ [સ વિનય] બગડે, કથમે કે નાશ પામે. સુદામો કહે, ‘મામ ન મૂડીએ’, સ્ત્રી કહે, ‘મામે વણમે કામ’.

૮૬. હે પ્રભુ, તે પુરુષ ઉઘગી, (જે) જઈ પોતાનું દાગ કરે એમ કહી પતિને ઉઘમ દરનાની ટકોર કરે છે, જેનો ઉત્તર લીંગી ૯૧મા છે. આ ટકોરની સ્પષ્ટતા જુઓ લીંગી ૯૩.

૯૦. આજ્ઞાલુકુલનુ કર્મ ગીતા આ કહે છે —

“ શાંતિ, તપ, દામા, શૌચ, અદા, નિમ્રલ આર્જવ,
સાન, નિરાન — એ ઈર્ષ્યો આહલેના વ્યભાવથી ”

તેમા બીજવાનો ઉમેરો કયા શાસ્ત્રને આધારે ?

૯૪. સૌને ખાતરી છે કે, એક વાર ગયે ‘ મનનાશિત ક્ષણ
આપશે ’ — ‘ ભાવક બાગશે ’

૯૫. પાણિ [સ] હાથ

૯૬. ‘ માઆયી.તો મળ્યુ રૂકું ’ — સ્વમાનની ટેક કહેવાય
છે કે, માણસ ખીનુ ગમે તે સહે, ગરીમાઈ નથી મહી શન્તો.
સ્વમાન હોય તો જ તેની મામે ટકી શકાય

નગસિંહના સુદામાચરિત્રમા, દારન નતા ગરતામા સુદામા
આમ વિચારે છે — ‘ માગલુ મૃત્યુ પ્રમાણ છે પ્રાણીને, લોભ કીધે
ત્યાહા પ્રીત વટે, ’ (જુઓ પદ ૫ શરૂમા)

૯૭. ગમ્મ થકા [સ સ્થિત] — ચર્ધને પણ ધુન વિભીપણ
પ્રહ્લાદ અગરીયે જર્ધને શ્રી જગતીસને જન્મ્યા* — તેમની આગળ
માયના વરી, અને જગતીરો તેને — તે દરેકને અખડ પદની આપી
‘ ધુનને આપ્યુ અવિચળ રાન્ય ’ માનકી માના મહેણાથી
વનમા જર્ધ પ્રભુ બજાયા પ્રભુએ દર્શન દર્ધ રાન્ય આપ્યુ અને
આગશનું અવિચળ ધુનપદ પણ આપ્યુ જુઓ ધુનપ્યાન

વિભીપણ — રાણીનો બાઈ તે ગમલકત હતો રાણીની
નાગ્નિતા તુથા અધાર્મિતા જોઈ, ભાઈનો ત્યાગ કરી ગમને
શગળે ગયો રાણુ ખર્ચ પત્રી લકાનુ રાન્ય રામે તેને આપ્યુ

પ્રહ્લા — હિન્દુધર્મગિપુ ગણસનો નિષ્ણુબક્ત પુત્ર પિતાએ
અનેકરિધ નામ આપ્યા હતા, રામનામ ન જ હોડયુ. નિષ્ણુએ

* સુદામાની પત્ની હે છે તે અર્થમા આ એકે દાખલામા જન્મ્યા
નથી તેઓએ તો પોતાની સત્ય ટેક રાખી, અને પ્રભુ એની મેજે આવીને
ઉગારી મરો એકરે દાખવા તો સુદામાની દનીલને મુદ્દ કરતા ગણાય

નરસિંહરૂપે આવી રાક્ષસને માર્યો અને પ્રહલાદને નિર્ભય કરી રાજ્ય આપ્યું.

અમરીપની કથા બાગવતમાં આવે છે એક દિવસ દુર્વામાં ઋષિ એને ત્યાં મહેમાન હતા આગતે દિવસે એટાદશી હતી, તેથી સનાતના પારણા કરના લોકોએ પણ મહેમાનને જમાડ્યા વગર કેમ ખવાય ? અને દુર્વાસા તો સધ્યામાં પડ્યા હતા આ ધર્મસંકટમાંથી રાજાએ ચણ્ડામૃતથી પાગલાં વ્યાં પણ દુર્વાસાને આથી અપમાન લાગ્યું ને ગાપ દેના તડચા વિધ્યએ તેમાંથી અમરીપને બચાવ્યો.

૯૯. પાર્તા [સ] અગરઅતર

૧૦૦. આ ઉક્તિ બહુ ગૂઢ રીતે પણ અક્ષરશઃ ખરી પડે છે, જોકે તર્કી જવાનું તો ચાલ જ છે, પણ તેનાથી નવનિર્મલ — સર્વસમૃદ્ધિ મળતી નથી.

૧૦૨. હું (એના પ્રકાગ્ની) જુગતે—યુક્તિથી કેમ કરી—ઠેવી રીતે જીવું ? તમે તો ત્યાગ અને જ્ઞાનથી સતોષ ને સમાધાન રાખી શકો છો. (તે બાગવતમાં) નારીનો અનંતાર નીચ [સ] હવે કો. જિતરતો કે, નારી પુરુષ પેઠે એટલી જ્ઞાની, ત્યાગી — આધ્યાત્મિક નથી હોતી.

‘જીવું’ બદલે ‘જીવું’ પાઠ ક્રાંતિ ૨, મંભા છે તો આ અરજીનો અર્થ એ થાય કે, તમારી જોડે સુક્તિમાં — ફલીનમાંજીમાં હું કેમ કરીને જીવું ? તમે તો જ્ઞાની, હું તો નીચ અવતારની સ્ત્રી. યુક્તિ લગાવવામાં મારી શક્તિ શી ? જોકે પછીના કડવામાં લગાવે તો કે જુઓ ૧૩૭-૧૪૮ છંદો લીટીઓ.

૧૦૩-૪. ફલીલથી જે ન વળ્યું તે સપિપત્ની આંસુ ભરે છે — રડે છે કે આંસુથી આખા ભરે છે — તેથી સધાય છે સ્ત્રીના દુઃખથી સુનામાં પીગળે છે, પણ જ્યાં હા નથી પાડતા કવિને એક બે મોની દલીલો કાવ્યમાં ઉતારવાની હજી બાકી છે.

ક્રંત્યું ૪

નસીયવાદની મોટી દલીલ હવે સુદામા તરફથી થઈ ગય છે. સ્ત્રી તેની સામે સીધી રિયલિટી જે હયાત છે તે રજૂ કરે છે — ‘અન્ન વિના કેને ચાલે નહિ; બિન આને આખો સંસાર.’ રુએ બાળક, લાવો અન્ન;’ અને નસીયવાદ સામે ઉચ્ચમવાદ રજૂ કરે છે — ‘ઉચ્ચમ નિષ્કળ જાશે નહિ;’ ને નસીય કે પાપનો વાંક હશે તો, ઈશ્વરદર્શનના ઉચ્ચમથી, તેને ‘ધોશે ધરણીધર તતખેવ.’

આ વાંચી ઋષિપત્નીની ‘જુગતે જીવું કેમ કરી’ એ માત્ર વિવેકની જ ભાષા લાગશે.

૧૦૫. મુંઢરી [સં.] સ્ત્રી. (‘મુંઢર સ્ત્રી’ એવો શબ્દાર્થ નથી.)

૧૦૭-૮. (વિધિએ) જે નિમ્મું [સં. નિર્મા] નક્કી કર્યું છે તે પામીએ. જુદી [સં.] કાલદો, વધારો; કે હાંચુ [સં. હાતિ] હાતિ, નુકસાન વિધિએ [સં.] વિધાતા-દેવે લખ્યાં છે. હિંદુઓ માને છે કે, દરેક જણ પોતાનાં સુખદુઃખ કે નરેનુકસાન જન્મથી જ નક્કી થયેલાં લઈને પ્રભુ પાસેથી આવે છે; તે વિધે હવે પછીની કહીએ વિવરણ કરે છે.

૧૦૯-૧૦. સુકૃત [સં.] સારું કામ, પુણ્ય અને દુકૃત [સં. દુષ્કૃત] નહારું કામ, પાપ; એ બે મનુષ્યના મિત્ર સાથી છે; તે તેના પ્રાણ અને આત્મા સાથે જન્મે જન્મે જાય છે. પોતાનાં કર્મોના બંધમાંથી, પોતાના પુરુષાર્થથી, માણસ મુક્તિ ન મેળવે ત્યાં સુધી, જન્મોજન્મ સુકૃત દુકૃત બોડે લઈને તે અવતર્યાં કરે છે.

૧૧૧. પૂર્વ જન્મમાં દીધા વગર, એમ સમજવું. દાન જમણે હાથે કરાય એવો શુભ આચાર છે.

૧૧૩-૪. ખડધાન [સં. સટક-ધાન્ય] હલકી ખતનું — બાવટો ખંટી કે કોદરા જેવું — ધાન્ય, અનાજ. શાળા [સં. શાલિ] ડાંગર, ચોખા. હુન્કર ‘જાણે તેડું લણે’, ‘કરણી જેવી સાર-હિતરણી’.

૧૧૫-૧૬. તું કં 'પાણી પહેલાં પાળ બાંધવી જોઈએ.'
શોચના [સં.] શોક, દુઃખ, પસ્તાવો.

૧૧૭-૧૨૮. સામાન્ય કાયદો કહીને હવે પ્રેમાનંદી જમાનામાં
'ટલાક ખાસ પુણ્ય મનાતા લોકાયારને વીણીને, ઉદાહરણરૂપે,
સુદામાના મુખમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. બીજા અનુસંધાનમાં આવતાં
ગતાં, તે પુનરુક્તિ છે. (જુઓ લીટી ૪૮-૫૧.) એ પરથી માની
લાય કે, એ આચારો વિશે રૂઢિચુદ્ધિ પ્રેમાનંદ-કાળમાં ઠીક ઠીક
નથી હશે. સુદામાને પણ આ ધર્મચાર બાળનમાં તેની પત્ની
ત્રેવી જ શ્રદ્ધાભુદ્ધિવાળો ઠવિએ ચીતર્યો છે.

૧૧૭. એકાદશી-વ્રત [સં] અગિયારમનો ઉપવાસ. આજે
જણ આ વ્રત હિંદુ સ્ત્રીઓ કરે છે.

૧૧૮-૨૦. પિતૃતર્પણ [સં.] પિતૃઓની તૃપ્તિ—સંતાપ
મર્યે કરતો શ્રાદ્ધવિધિ. બાદરવાના કૃષ્ણપક્ષમાં આ વિધિ થાય છે;
તેથી તે પક્ષને શ્રાદ્ધપક્ષ—શરાદિયાં જ કહેવાય છે. ત્યારે પિતૃઓને
ભાસ ન'ખાય છે. દીપમાં જુઓ ૭ મું પાકાંતર, જે બિનજરૂરી છે.

૧૨૧-૨૨ બ્રહ્મલોજન [સં]—બ્રાહ્મણોને અપાતું જમણુ ન
હયું—બ્રાહ્મણો ન જમાડયા. (તું કં લીટી ૫૦) હોમહવન
[સં.] યજ્ઞયાગ ન ક્યો. 'અગ્નિ તૃપત કીધા નહિ,' એ પાકાંતર
૧૧૮ માં નીચે છે, તેની ગરજ આ 'હોમહવન'થી સરે છે.

૧૨૫-૨૬. હરિની પ્રીતિ-અર્થે, તેને નૈવેદ્ય ધરાવીને, પ્રજ્ઞની
પ્રસાદીરૂપ આહાર આપણે ન લીધો. કૃષ્ણાર્પણ કરીને ખાવુંપીવું,
એ વૈષ્ણવ આચાર ભક્તહૃદયની સદજ નમ્રતા મુસવે છે.

હુતશેષ [સં.] હોમ્યા પછી શેષ—બાકી રહેતું. પાંચ યજ્ઞો
કરી, તે અર્થે આહાર પહેલો વાપરી, પછી વધે તે જ ખાવું. એમ
યજ્ઞ કરી શેષ રહેતું ખાનાર અમૃત જન્મે છે ને બ્રહ્મને પામે છે;
અને તેમ ન કરનાર પાપ ખાય છે, એવું ગીતા કહે છે. તેની
છાયા અહીં જુઓ.

૧૨૭-૮. હૃતશેષ ન ખાય તે પાપ ખાય છે એનું કથન. દુર્ભર [સં.] મહાયુજ્ઞેલીએ બરી સકાય એવું — પેટ.

આપણાં પૂર્વજન્મનાં કર્મોની આવી દશા છતાં, (કોઈક યુદ્ધને પ્રતાપે કે પ્રભુકૃપાએ) પશુના અવતારમાંથી આપણે બેઉ છૂટવાં ને માણસ અવતર્યાં—પશુપંખી વગેરે નીચ યોનિમાં ન જન્મ્યાં. આ એક સદ્ભાગ્ય ગણાય. તો તેનો સદુપયોગ કરવો ઘટે. શી રીતે? ૧૨૯-૧૩૨ લીટી તે કહે છે.

૧૨૯-૩૧. ટુ. ક. 'સુખદુઃખ મનમાં ન આણીએ ઘટ સાથે રે ધડિયાં.' એમ વિચારી, આપણે સંતોષરૂપી અમૃતનો સ્વાદ લઈએ : સુખ માટે તલસીએ નહિ; પણ મનને ભક્તિમાં—હરિચરણે રિંધર કરીએ. એવી નિષ્કામતા છતાં, ભક્તિ તો ફળશે જ : તે જોઈ પ્રભુ નવનિધિ આપશે — સૌ સારાં વાનાં કરશે.

એક બાળુ એવો વિચાર કે, આપણે ભજન કરવું અને દુઃખ ગરીબી તેનાં સહાયક છે (જુઓ લીટી ૪૯૯-૫૦૨), અને તેની જ સામે, ભક્તિની બક્ષિસ તરીકે નવનિધિ — રિદ્ધિસિદ્ધિ મળશે, એવી ભક્તિને માટે રુચિકર શ્રદ્ધા — બેઉ આપણા લોકમાનસમાં રમતી પરસ્પર-વિરોધી છતાં ઘણી જૂની ભાવનાઓ છે.

૧૩૨ માં લીટીનું પાઠાંતર ટીપ ૫ માં નીચે જુઓ. એકે કા. પ્રતમાં તે મળતું નથી. સુદામાની માત્રુ ઉક્તિમાં અને 'ઘેલી ઠાણે કરી રે' એ મુપદ અગાઉ આવું કવિ-કથન બરોબર ન લાગવાથી, પછીની પ્રતોમાં સુધયું તો ન હોય ?

૧૩૩. 'અખળા'નો પ્રયોગ ૩૯ લીટીમાં પણ જુઓ.

૧૩૫-૬. આદર્શવાદ સામે વાસ્તવવાદનું સચોટ પ્રહાર-સૂત્ર. સ્ત્રી તરફની આખી દલીલ — 'રુએ બાળક, લાવો અન્ન.'

અને બીજી દલીલ — ૧૩૭-૧૪૪ લીટીઓ : 'મોટા નોગેશ્વર (કે) હરિભક્ત — કોને (=કોઈને) અન્ન વિના ચાલે નહિ. ... તો આપણુ તે કેણુમાન ?'

૧૩૬-૪૦. જુઓ ૧૪૦-૮ લીટી પણ. ૬૦૩૦, 'શરીરમાયં-
સલ ધર્મસાધનમ્' । — શરીર ધર્મનું પહેલું સાધન છે. અન્નાદ મવન્તિ
મૂતાનિ — અન્નમાંથી પ્રાણીઓ થાય છે. અર્થ વૈ વ્રજ — અન્ન બ્રહ્મ છે.

૧૪૧. અન્નપૂર્ણ [સં.] જગતને અન્ન પૂરું કરનારી દેવી.
દુર્ગાનું બીજું નામ. તેથી જિવે તેમને ગર્ભ્યાં એમ કહ્યું છે.

૧૪૨. રવિ [સં.] — સૂર્યે અક્ષયપાત્ર [સં.] — જેમાં કદી
અન્ન ખૂટે જ નહિ એવું પાત્ર ગર્ભ્યુ છે. ખરેખર, રવિ વિજ્ઞાન-
દષ્ટિએ પણ અક્ષયપાત્ર જ છે : વરસાદનો તથા જીવનમાત્રનો આધાર
રવિપ્રકાશ છે.

૧૪૩. ઋષિ તે વસિષ્ઠ. કામધેનુ [સં.] — માગો તે
આપનારી ગાય. વસિષ્ઠ વિશ્વામિત્રની વાત અહીં યાદ કરો.

૧૪૫-૬. કલ્પવૃક્ષ — જેની તળે જઈ ધરજો તે — મનવાંછિત
(આહાર જ નહિ પણ ગમે તે) આપે એવું વૃક્ષ. તે સ્વર્ગમાં દેવો
પાસે છે એવી કલ્પના કરી છે.

૧૪૮. ૬૦ કં અર્થ વૈ વ્રજ એ શ્રુતિ. બ્રહ્મનું એક રૂપ
અન્ન છે. પરંતુ તેથી એમ દલીલ નથી સમજવાની કે, ખાવા માટે
સૌ જીવે છે. ખાધા વગર જીવન ન નભે; ત્યાર પછી ધર્મ, કર્મ
કે મોક્ષ માટે પુરુષાર્થ બની રહે.

૧૪૯. ઉદ્યમ — માગવાનો. જુઓ 'ફેરાનું ફળ . . .' એ
પાઠાંતર. સુદામા દૈવ આગળ કરે છે એમ માની તેની સામે ઉદ્યમ-
પુરુષાર્થની આ ટકોર છે.

પણ સુદામો ઉદ્યમ જ કહે છે, પણ તે જુદા પ્રકારનો —
ભક્તિ. અને તે અફળ નહિ અમ એમ સુદામોય કહે છે. જુઓ
૧૨૯-૧૩૧ લીટીઓ.

ધર્મ સંભાળીએ તો અર્થ અને કામ એની મેળે તેની કેડે
આવે જ — એ શ્રદ્ધા સુદામાની; અર્થ કામ ન સંભાળીએ તો ધર્મ
પણ ન નભે — એ દલીલ ને શ્રદ્ધા સુદામાપત્નીની. જે વાતમાં

ફરક કેટલો ? જીવનમાં અધર્મ કે અસત્ય કરતાં ધર્મ કે સત્ય પહેલું મૂકે છે કે પછી, એમાં આભ જમીનનો ફરક પડે છે. એ જ ફરક રૂપાંતરે આ કાવ્યનું રસબીજ છે.

૧૫૨-૨ દારિદ્રના [સં. દારિદ્ર] — ગરીબાઈના અક્ષર — વિધિના શ્રેષ્ઠ (જન્મ સાથે) લાવ્યા [સં. લા] — લઈ ને જન્મ્યા, તે ધરણીધર [સં.] — પ્રભુ તતખેવ ધારે [સં. ધૌ] — ભૂંસી કાઢશે. આમાં ઉચ્ચ એટલો કે, માગવા દારકા મુધી જવું. પછી તો ઋષિ પત્નીનેય ઈશ્વર-શ્રદ્ધા જ છે કે, તે નવનિધ આપશે. પણ પતિપત્નીની શ્રદ્ધામાં કેટલો બધો ફેર ! આ ફેર આ કાવ્યમાં કવિએ ઠીક રસપ્રદ કરીને, એટલે કે, સામાન્ય લોકમાનસની સહાનુભૂતિને અપીલ કરે એવી ભાવનાઓ અને વિચારો તથા લાગણીઓ બિઠાં બતાવીને, વર્ણવ્યો છે.

૧૫૩. ત્રિકમ [સં. ત્રિકમ] — વિષ્ણુનો વામન અવતાર. બલિ રાજાનું દમન કરવા તેના યજ્ઞમાં વામન બ્રાહ્મણ વેશે જઈ વિષ્ણુએ ત્રણ પગલાં જેટલી જમીન માગી. અસુર-ગુરુ શુક્રાચાર્યે બલિને એતવ્યો કે, આ વામન તો ખરેખર વિષ્ણુ છે ને જો જમીન આપીશ તો તને જેર કરશે. પ્રતબદ્ધ બલિ આ શેનો માને ? તેણે દાનનો સંકલ્પ કરી જળ મૂક્યું. વામને એ ડગમાં આખું વિશ્વ આવરી લઈ ત્રીજા ડગથી બલિને પાતાળમાં ચાંપી દીધો.

૧૫૪. હે પ્રભુ — સ્વામી, પ્રાણનાથ. પાંક [સં. પ્રાન્ત, પ્રા. પાહુડ] — ઉપકાર; આભાર; ગુણ.

કડવું ૫

૧૫૫. રાય [સં. રાજા] રાજા પરીક્ષિત.

૧૫૬. આપ [સં. અહમ્] પોતે — પોતાના મનમાં. નિશ્ચે [સં. નિશ્ચય] અં નક્કી; જરૂર

૧૫૭. સર્વથા [સં.] હરેક રીતે, બધી રીતે જોતાં. રાંક [સં. રંક] ગિચારું, વાંક વગરનું; સાલસ.

૧૫૮. વામા [સં.] — સ્ત્રીનો શેા વાંક [સં. વક્ર, પ્રા. વંક] દોષ ? તે બિચારી આમ રુએ અને મને કહે જ ને !

૧૬૦. ભામિની [સં.] સ્ત્રી. ‘વામા, મુંદરી, ભામિની ઇત્યાદિ સંસ્કૃત શબ્દો ‘સુંદર રૂપાળી સ્ત્રી’ એવા અર્થવાળા અહીં સામાન્ય સ્ત્રી એટલા જ અર્થમાં વપરાયા છે.

રાત્રિ, ગુરુ કે દેવની પાસે ખાલી હાથે ન જવાય, કાંઈક ભેદ સાથે લેવી જોઈએ, એવો જૂનો ધારો કે રિશ્તાચાર છે.

૧૬૧-૨. કાકા [પ્ર. = મોટો ભાઈ] કૃષ્ણનો દોસ્ત હોઈ, સુદામો કૃષ્ણ-મુત-સમુદાય [સં.] કૃષ્ણના પુત્રોના સમુદાયનો કાકો કહેવાય.

બાળકો માટે કાંઈક ખાવાનું લઈ જવું એ આજનો રિવાજ ૧૬૦મી લીટીના પ્રાચીન રિવાજ ભોગો પ્રેમાનંદે કીધે વધુ લીધો છે. બલકે, તેના પર બાર મૂખો છે : તે (કૃષ્ણનાં બાળકો) કાકા આવ્યા બાળી મારી પાસે ખાવું — ખાવાનું માગે. પાસે કાંઈ દોષ નહિ તેથી મારે તેમને નાખુશ કરવાં પડે, તે સ્થિતિ મને વજ્ર જેવી કહ્યું લાગે. તેથી હું કહું છું કે, માગે ત્યારે તેમના કરમાં હું શું મૂકું ?

કૃષ્ણપુત્રો ખાવાનું માગે એ સુદામાને શક્ય લાગે છે એ જ નવાઈ નથી ? તેઓને શું ઝોણું હતું ? અને સુદામાને જોઈ માગનાર માગેય શું ? પણ ગમત તો એ છે કે, આવા ઉત્સાહથી લીધેલી ભેટ કૃષ્ણ માગે છે ત્યારે તે આપતાં જ બિલકું સુદામાને ‘વજ્ર વાગે’ છે ! બાળકો તો દેખાતાંય નથી. પણ પ્રભુ બાવતો જુખ્યો છે. યાદ કરીને ભેટ લઈ આવવા જોડેલો બાપ કૃષ્ણ માટે બસ હતો :

‘પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં જે આપે ભક્તિથી મને,

અર્પેલું ભક્તિથી તે હું, આરોગ્યં ચત્તવાનનું.’ (ગીતા ૯-૨૬).

૧૬૩. સુદામા જાય છે અને કૃષ્ણનાં બાળકો માટે ખાવાનું લેવા જોડેલો વિવેક કરે છે, તે સુણી પ્રેમદા રાજી થઈ.

૧૬૪. તો હું મૂલે લીધી — ખરીદેલી દારી છું, એમ

સમજો. એમ અતિશય ગરજ દેખાડવા માટે વિનય કર્યો છે. જોકે પ્રાચીનકથાઓમાં મનુષ્ય-વિક્રય જોવા મળે છે ખરો.

૧૬૬. દુગણું [સં. દ્વિગુણ] બે ગણું, બેવડું. વાળશું — પાછું આપીશું. પરંતુ કવિ આ પાછું વાળવાની વાત જ ભૂલી ગયા ને કાવ્યમાં એટલી ક્ષતિ રહેવા દીધી, એમ કહેવું જોઈએ. અંતે ૫૬૩-૪ લીટીઓ પરની નોંધ જુઓ. માય — માર્ધ, મા.

૧૬૭. જે — આજે આપણે ‘કે’ વાપરીએ છીએ, તેનો જૂનો પ્રયોગ. દુર્બળ [સં. દુર્બલ] નબળું; ગરીબ — સાધનહીન.

૧૬૮. તેણીએ — તે સ્ત્રીએ. ‘તે’નું સ્ત્રી ૩૫ આજ પારસીઓમાં બહુધા જોવામાં આવે છે. કાંગવા [સ. કંઘુ] કાંગ-ધાન્ય. સૂપકું [સ. શૂર્પ] ભરીને આપ્યા. બાર્ધ કદાચ પાછા લેવાની ગણતરી વગર જ આપે છે. કાંગ તે હલકામાં હલકું એક ધાન છે.

ભાગવતમાં પૌઆ આપ્યાનું છે. કવિ ગરીબાર્ધનો રંગ ચકાવવા નયો કાંગવા જ કહે છે, અને તેમ એવા કે ખાંડીને તેના તાંદળા કાઢવા પડ્યા.

૧૬૯-૭૦. ચોખણો [સ. ચક્ષુલ] બેખળ, ખાંડણિયો. ચોખણી — ખાંડીને કાંગવાનાં ફેતરાં કાઢી માંજથી છીજ-ચોખ્યા દાણા કાઢ્યા. તે તગતગતા — ચક્રચક્રતા તાંદુલ [સં. તદુલ] હતા.

ચોખ્યો દાણો ‘ખીજ’ તરીકે ન બેગે. ‘ખીજ’ પાકાંતર, એ જોતાં, સૂચક છે.

કાર્ધ અનાજનો ફેતરો સાથેનો દાણો તે ધાન્ય; તેને ખાંડીને ખીજ કાઢે તે તંદુલ-તાંદુલ-તાંદળા. સામાન્ય રીતે ચોખ્યાને તાંદુલ કહે છે. અહીં કાંગના તાંદળા કવિ કહે છે.

તે સાદા સસ્તા કાંગવા જોઈનેય ઋષિ રીઝ [સં. ઋષ, પ્રા. રિજ્ઞ] હર્ષ પામે — રીઝે, એવી ગરીબ દશા છે. એટલે જ ન અટકતાં તેની હાલ વર્ણવે છે — ‘જુગતે કરીને’ — ઠીક રીતે લઈ લવા ‘નહિ ખાંધવા પટકૂલ’ !

૧૭૪. જતન [સ યતન] જતન, સભાળ રીસ [સ રૂપ, પ્રા રીસદ] ક્રોધ, ગુસ્સો.

૧૭૫-૮. પિતાપુત્રનો આ સવાદ બારે કરુણ છે જુઓ એને જ મળતો સવાદ 'મામેગ'મા કુવળ્યાર્ધ ને મહેતાજીનો

આ કરુણ દેખાડવા કવિ પણ 'દીન વાયેક' [સ વાચ્ય] — ગરીબડી વાણી, એવો શબ્દપ્રયોગ કરી આપણુ ધ્યાન ખેંચે છે અહીં આગળ મુદામો પણ નિસાસો મૂકી દે છે, પણ ઋષિપત્ની પેઠે કાયર ન થતા કહે છે, 'પગિશ્વલ પૂરશે આશ' આ ફેર બેની શ્રદ્ધા કે આશ્વાસના યા જીવનદષ્ટિનો મૂળફેર છે

૧૮૦-૯. મુદામો ભગવાનને ત્યાં જાય છે તે ત્યાગી વેરાગી વિપ્ર છે, એટલે ભક્તનો શયુગાર મળે છે સરખાવો નરસૈયો મામેરુ કરવા જાય છે ત્યાગનો તેનો ઠાઠ

શ્રી ગ વિ પાઠક 'કાવ્યની શક્તિ'મા (પા ૬૦) આ પ્રસંગ પર આવી નોંધ કરે છે, "મુદામો જીવોનો પ્રતિનિધિ છે અને શ્રીકૃષ્ણ ઈશ્વરનો અવતાર છે એક પામર બિશુપ્ર આઠણુ છે, બીજો દારકનો અધિપતિ છે બેના વિરોધમાંથી પ્રેમાનંદ કીક હાસ્ય ઉપજાવે છે " સામેથી કૃષ્ણનું નર્ણન, જુઓ લીટી ૨૧૫ થી ૨૫૮

ભક્ત માણસ પામર હોય એવી રૂપના આપણા દીન ગુલામ જમાનાની જ લાગે છે બાકી ભક્ત તો બારે ટેકીતો હોય પ્રેમાનંદ મુદામાની 'મામ ન મૂકીએ રે' ટેક વર્ણવે છે, પણ તેને ટેકાસો બતાવતો નથી, એ એના પાત્રાવેશનનો બારે હાસ્યરસિદ્ધ હોય છે મુદામાનો જે ચિતાર પ્રેમાનંદ અહીં આપે છે, તે દશ્ય ગર્હ પેદી સુધી જોવા મળતા દહેલિયા માગણુ આઠણુ પરથી જ હશે જુઓ પછી ૨૦૧-૯ લીંગીઓમા ચીતરેલી મગક આજ આપેઃ કે વૃદ્ધ હશે તેમને આવી ઠોઈની ટીખળ કર્યાનું જ્ઞાપ્ય યાદ દશે.

૧૮૨. મૂંછ [સ સ્મશુ-પ્રા મસૂ] ફૂછ [સ વૂર્ચ=દાઢી] વધીને

જાણે જાણુ બની છે. કાવ્યદોહનમાં 'મુખકૂખનુ જાણુ' એવો પાઠ છે, મુખ પરના દાઢીમૂઠ ને કૂખના જગલના નાળ એમ તેનો અર્થ થાય કાયા પર કદર્મ [સ] — કાદવ, ધૂળ દીસે છે મતલબ કે, હજમત આન ધત્યાનિ શૌચનુ કેકાણુ નથી તુ. ૮ લીંગી ૩૩ — 'સૌ મેત્રો ઘેતો દરિદ્રી કહે'

૧૮૩. જટામાથી ભસ્મ [સ] રાખોડી જોડે, તે એટલી બધી કે જાણે ધુમ્મ [સ] ધુમાડો કોટાકોટ-કોટાનકોગી, અપાર નીકળે છે ।
કોટાકોટ — કોટના કોટ બને એટલો બધો, એવો અર્થ પણ લેનાય

૧૮૪-પ. દળદર ને રેણપેણપણુ બતાવવા ખાસડાનુ નર્ણન ક્રિતિ ઠીક હાસ્યજનક છતાં સચોટ પસદ કરે છે

ઉપાન-રેણુ [સ ઉપાનદ્-રેણુ] જોડાથી જોડતી ધૂળ, તે એટલી બધી કે, જાણે મોટું સૈન્ય જતુ હોય તેથી ધૂળના ગોટા જોડે તેણુ લાગતુ હતુ પ્રેમાનદ-મળમાં આવા સૈન્ય જતા જોવા મળતા ખરા, કેમ કે તે રાજદારી વિષમતાનો સૈકો હતો આવી ઉપમા પ્રેમાનદમાં બીજે પણ મળે છે આજ મોટરની ધૂળની ઉપમા આપણને મળે

૧૮૬. પથિક [સ] નેમાર્ગ, મુમાદગ ચિન્મય થવું — 'નિરિમત થવું' વ્યાકરણશુદ્ધ મનાય પરંતુ 'વરવુ, થવું' જોડે આમ નામનો પ્રયોગ ગુજરાતીમાં સામાન્ય જોવા મળે છે સમૃત સ્ત્રી-રૂપોને મળતો આ પ્રયોગ ગણાય, તો તેને વ્યાકરણ શુદ્ધ પણ માની શકાય સ્ત્રી રૂપનુ ગુજરાતીકણુ આમાં જોઈ શકાય ?

૧૮૭. તૈલાભ્યંગ [સ] તેની માલિમ ખાવાનુ જ નહિ ત્યાં એ ક્યાથી ? એટલે ગાત્ર [સ] — શરીર કે તેનું અંગ, રૂપ [સ રૂપ] — લણુ છે — ચામડી તેવ વગરની લૂપી છે

૧૮૮-૯. આ બે લીંગીમાં કવિએ મૂર્તિમંત ગરીબાઈનુ શબ્દચિત્ર કોઈ ચિતાગતી પીછી જોમ ચીતવ્યું છે જ્યેષ્ઠિકા [સ યજ્ઞિકા]

લાકડી. તુંળીપાત્ર [સં.] તૂમડી. કોપીન [સં. કૌપીન] લંગોટી, તેમ જીર્ણ કાટેલા વસ્ત્રની! પરિધાન [સં.] પહેરવાનું કપડું તે વનકૂલ [સ. વલ્લભ] ઝાડની છાલનું છે.

૧૯૦. ઉપલી કડીના ગરીબાઈના કુણુમાંથી થેકડો મારી કવિ અદ્ભુત પર પહોંચે છે, જે કાવ્યના કથાનકમાં પણ અતે જોવા મળે છે. તેનું બીજન-કથન આ લીટી — ભાચેગ-ભાનુ [સ. માગ્ય-માનુ] ભાગ્યનો સૂર્ય. ઉદય થશે (ગૂજરાતી સ્વી-૩૫?) — ઊગશે, અને કૃષ્ણજી આવા દરિદ્રાવતારનેય પોતા જોવા કરી દેશે, — રૂપરંગ અને વૈભવ વગેરે બધી વાતે.

૧૯૨. થોડ સમયમાં — થોડા સમયમાં, — પોરબંદરથી દારકા પહોંચવા જોડલા. મુદામા દારકા જાય છે એ પ્રસંગમાં પ્રેમાનંદે પોતાના ઉમેશથી કેવો અને કયે પ્રકારે ગ્સ રેડ્યો છે, તે સમજવા ભાગવતનું મૂળ સાકું ટૂંકું છતાં ઉદાત્ત કથન જોવું જોઈએ : —

“પ્રભુદર્શન થશે એ જ પગમ લાભ, એવો વિચાર કરીને તેણે જવાનો વિચાર કર્યો, અને પત્નીને કહ્યું, ‘હે કલ્યાણિ, બેઠ ધરવા જેવું કાંઈ ઘરમાં હોય તો આપો.’ ચાર મૂઠી પૌઆ માગી લાવી, લૂગડાના એક કકડા વડે બાંધીને તેને આપ્યા. તે લઈને તે ઉત્તમ વિપ્ર, મને કૃષ્ણનાં દર્શન થશે! — એમ વિચાર કરતો કરતો, દારકા ગયો.”

કકડું ૬

૧૯૩-૨૦૦. દારકા નગરી બહારથી કેવી દેખાય છે તેનું વર્ણન આ લીટીઓમાં આવે છે.

૧૯૩. ભૂપતિ [સ.] રાજ (પરીક્ષિત).

૧૯૪. કનક-કોટ [સં.] સોનાનો કિલ્લો. તેને કાંગરે [ફા. ચંગુરા] — તેની ટોચ પર કરાતા શણગારના ચણતર-કાંગરી ઉપર.

૧૯૫. કોદાર — કોટમાં વચ્ચે વચ્ચે સિપાઈઓનો જથ્થો ગખવા માટે હોય છે તે કોડો કે જુરજ. તેનાં કોશીસાં [સ.

કપિરીપિ] પહેરેગીર માટેની ધાત્રીલી દેવડી ? પરમ - મોટાં, ઉમદા છે. આખી રચના, બધે વિશ્વકર્માનું કર્મ — તેણે કરેલી હોય એવી, તેથી જોવા જેવી છે. વિશ્વકર્મા—સૃષ્ટિ રચનારો દેવ; એની કળા-કુશળતામાં ખૂટે જ શું !

૧૯૬. દુર્ગ [સ.] કિલ્લો. તેનો મુખ્ય પ્રવેશ-ભાગ, ન્યાં દુર્ગલિ [સ.]—નોખત કે ટકોરખાનું અને ધણાં ઢાલ [દે હોલ્લ] ગડગડે છે—વાગે છે.

૧૯૭. ચોર ડાકે તથા શત્રુઓથી દારકાની રક્ષા માટે કૃષ્ણનું સુદર્શન-ચક્ર અહોરાત્ર તેની ચોતરફ ફરતું રહે છે, તેથી તે સુસવાટ કરે છે, એવી કલ્પના કરી છે. અને બહાર દરિયો છે તે ધૂધવે છે.

૧૯૮. ગોમતી નદી દરિયાને મળે છે તે જગા તે ગોમતી-સંગમ, સામાન્ય રીતે મંગમને હિંદુઓ તીર્થ માને છે. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર આખા સમાજના, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, એમ ચાર વર્ણ પાડે છે. એટલે ચતુર્વર્ણ=ચારે વર્ણો, બધા સોદ ત્યાં આવીને નહાય છે; તેથી ગોમતી-મંગમ ઉપર તેમનો કલ્પોત્પન્ન થાય છે.

૧૯૯. ગોમતી-સંગમમાં નહાય, અને દારકા મુક્તપુરી - મુક્તિ દેનારી નગરી છે; પછી તેમાં મળ્યા [સ. મનાફ, પ્રા. મળા=મરડા, સ્વરૂપ ઉપરથી ?] ખોટ, ખામી ન હોય. એટલે ધણાં લોક પરમ ગતિ — મોક્ષ પામે છે. મુક્તિપુરીઓ પુરાણમાં સાત કહી છે : અયોધ્યા, મથુરા, કાશી, ગયા, કાંચી, દારકા અને અવન્ટી કે ઉત્તરગંગા.

૨૦૦. ભગવાન [સ.] ભગ — ભાગ્ય વાળા મુદ્દામાં, કેમ કે મુક્તિપુરીમાં આવવાનું ચયુ. અથવા ભગવાન=પ્રભુ, મોટા પવિત્ર માણસ, એમ પણ અર્થ લઈ શકાય.

૨૦૧. ગ્રેમાનંદે સહજ હાસ્ય જમાવવા આ હીક ઉમેરો કરી લીધો છે. તેમાં દારકાનાં બાળક અને સ્ત્રીઓને જ આપણાં છે. બહુ નગરલોક જોવા મળે છે, પણ દીખળ કરનારાં તો બાળક

ને ભદ્ર સ્ત્રીઓ છે. બાળક ખીજવે [સં. સિદ્ધ, પ્રા. સિજ્જ...]
 છે તે પાછળ દોડે છે; ચાળા પાડે છે અને ઠાંકરા નાખે છે.

સ્ત્રીને પુરુષની પતિ ચલાવી પાતના અને રૂપ જ યાદ આવે છે !

૨૦૨. પૂન - પુણ્ય, પૂર્વ જન્મનાં; અને વ્રત આ જન્મે
 કુવાગ્ધિ તરીકે કરેલાં. સારો વર મળે મારે હિંદુ કન્યાઓ આજ
 પણ અનેક મતો કરે છે.

૨૦૩. ઇંદુ [સં.] ચંદ્ર. કામ [સં.] કામદેવ. રૂપમાં બેઉ
 ઉપમાન તરીકે ગણાય છે.

૨૦૫. પતિવ્રતા [સં.] કે જે સિયળવાળા સ્થિર-ચિત્ત
 ગણાય, તેય મોઢી પડશે, એવું મુદામાનું રૂપ !

આ મગ્નક છેવટે કરનારાના મોંમાં જ વાગે છે, એ અંતે
 જોવા મળશે. અંતે મુદામા કૃષ્ણ સરખા જ બને છે, અને 'રતિકામનું
 જોડું' લાગે' એવા રૂપવાન થાય છે. ભક્તની મગ્નક કરવા જનારાં
 છેવટે પોતે જ બને છે, એમ કવિએ 'મામેરા'માં પણ આવી જ
 રસિક રીતે બતાવ્યું છે.

૨૦૭. એષ્ટા [સં.] ચાળા. પૂઠે [સં. ઘટ, પ્રા. ઘટ] પાછળ.

૨૦૮. ભાષે [સં. ભાષ] બોલે. કાપિ 'રામકૃષ્ણ' એવો
 શબ્દ મોઢીથી બોલે છે.

૨૦૯. ગાલ વજાડે — ગાલ પર હાથ વગાડી મગ્નકી અવાજ
 કરે. ઉછાંકલ [સં. ઉચ્છાંકલ] ઉછાંકળાં, ઉદ્ધત, તોફાની. આંતરી
 [સં. અંતરાય પરચી ?] વળે = ચારે બાજુ ફરી વળે, રોડે.

૨૧૦. એષ્ટા [સં.] વર્તન; હાવભાવ, (જુઓ લીટી ૨૦૭ માં
 ખીજો અર્થ.) એષ્ટા બદલે 'દષ્ટ' — દષ્ટિ, નજર એવો પાઠ મળે છે.

૨૧૨. મયા — માયા; હેતુ; પ્રેમ.

૨૧૩. પ્રતિ-ઉત્તર [સં.] સામે જવાળ. ખરું જોતાં જવાળનો
 જવાળ તે પ્રતિઉત્તર. અહીં તો 'ઉત્તર' જ છે.

૨૧૪. ગજાદાર જેવું છાનું રહે ? પણ સુદામા એવા ઓલિયા છે કે છોકરાય પગલે છે અને ગજાદાર શોધવા નોટલીય ચતુરાઈ નથી દાખવતા મળક ન ચીતરવા બેઠેયો કનિ સુદામાને ભોગે છે ન વાળે છે બેઠે સુદામા તો 'હસતા જાય' અને 'રામકૃષ્ણ વાણી બાળે' છે

૨૧૫. હરિ-મદિર [સ] કૃષ્ણનું ધગ સુદામો તે બોધને ન આભો બની ગયો — 'નવ ચાતે પાય' — સ્તબ્ધ થઈ ગયો

૨૧૬. દિગ્ધાલ [સ] દશ દિશાઓનું પાલન કરનાર દેવ જેવા કૃષ્ણના દ્વારપાલ [સ] પ્રતિહાર, પહેરાનાળા છે અને ધ્રામ [સ] તો જાણે દ્વાદશ [સ] બાગ ભાણ [સ માત્ર] સૂર્યની જ્યોત્ [સ જ્યોતિસ્] — પ્રકાશ મારે છે

૨૧૭. હાટ [સ હટ] દુઝાન, ચીટા [સ ચતુર્હટ ?] બજારો ચાક [સ ચતુષ્ક ગ્રા ચતુષ્ક] ચાર રસ્તા જ્યાં મળે તે ખુલ્લો પકોળો ભાગ અથવા ઘરનું આગણુ. હરિમદિર મામે હાટ ઇત્યાદિ છે એમ સમજવું રાજે [સ] શોભે ગોખ [સ ગવાક્ષ] બારી

૨૧૮. અગાળી [સ અઘાલિકા] ઊંચી મેડી મેડી નાનો મેડો કે માળ જડિત [સ જડિત] જડેલું જડતરવાળું

૨૧૯. મીનાકારી [ફા] સોનાચાદી — ધાતુ પર થતું ગીન કારીગરીનું કામ આ બધું એવું છે કે તેની આગળ અમરગપુરી — અમરાવતી, દેવેલી ઇદ્રપુરી પણ માર્ગ નથી

૨૨૦-૮. કૃષ્ણની સભાનું હવે વર્ણન શરૂ થાય છે આ વર્ણનમાં કશો વ્યવસ્થિત ક્રમ નથી જણાતો ખૂબ ઝગઝગામ અને અહોડો બાન જમાનવા જે તે નિગતો મિત્ર, કોઈ ક્રમ વગર, રજુવે છે ચાલુ પ્રેરે કે સુદામો બાણા મહાર જે છતાં સભાનું વર્ણન 'તે સુદામોજી બેતા જાય' (નીતી ૨૨૨) છે' વચ્ચે વળી ઘોડા, હાથી અને પાણિયારીઓય આવે છે, બેઠે રસ્તા પર જતા આ બધા બોધ સકાય

૨૨૦. નાટ્યારંભ — મંગીત અને નૃત્ય વગેરેનો જલસો.

૨૨૧. મૃદંગ [સ] અને બાણુ વગાડાય એવું તમના જેવું ટોચકું, ઉપંગ [સ ઉપાગ] મૃદંગ સાથેનું સહાયકારી, તાલ દેતું વાદ્ય મધુરી તાલ — મધુર અગ્ના કાસીજોડા ગુણીજન — ગુણવાળા ચતુર, (અર્થ આગળ સંગીતમાં ચતુર) માણસો.

૨૨૩. મનનની ઉપગ મુવર્ણલક્ષ [સ] સોનાનો કળશ અને પતાકા [સ] ધન શાભે છે.

૨૨૪. શરણાર્થ — પિપ્પડી ભોગ [સ મેરિ] નોખત, નગારુ, નેફેરી [ફા નર્પીરી] ટૂંકી — ફૂકીને વગાડનારું એક વાદ્ય. ઝોમ્મલ — હિસાર, મળ કરાવનાર કે માણસનો પ્રસંગ.

૨૨૫. હી સે [સ હેપ્] હીસારન કરવો, હણહણવું હિમના — સોનાના અઢોડા કૃષ્ણની સમૃદ્ધિ બતાવે છે.

૨૨૬. મકન્યા [સ મક્કુળ, પ્રા મક્કુળ = 'શુભાન હાથી' પરથી ?] — મસ્ત મદગળા [સ મદકલ] હાથી તેમને પાથે — પગે, લંગર [ફા] — હાથીના પાછા પગનું બધન — છે, તે સોનાની (મોઢાંની નહિ) સાકળ છે.

૨૨૭. કૃષ્ણની દાસી પણ ઇદ્રાણી જેવી છે, ને પાણી સોનાને બેડે — હિમકલશ [સ.] વડે ભરી લાવે છે.

૨૨૮. છાપન કરોડ જાદવોની સભા પ્રભામાં — ભભન કે તેજમાં — એવી છે કે દાનની પ્રભા [સ] પણ તેની આગળ ટકી ન શકે.

૨૨૯. પ્રતિહાર [સ] પહેરેગીર, દાગ્ધાળ.

૨૩૦. ભભકાથી અન્નર્થ કે ડધાર્થ જઈને સુદામોછ ત્યાં આટા માર્યા કરે છે અને મનમાં બિધાછતા નિયાર કરે છે નગરીનું વર્ણન, બાળકો, તથા સ્ત્રીઓની ચેષ્ટા, ઉપરાંત આ સુદામાની વિભાસણ કનિષ્ઠે રસ જમાવટ માટે ઉમેર્યા છે તેમાં આ છેલ્લો ઉમેરો સુદામાના વર્ણન સાથે બધગેસતો.

નથી. પામર માગણ્ય પેટે કે લાલચુ ગરીબ પેટે સુદામો અહીં
જે વિચારે છે, તે દુનિયાદારીના માણસ માટે સદજ હશે; અને
કાંઈ તેવા વાચકને રાચક થવા કવિતા કરે છે, તેથી
પાત્રાલેખનમાં જુલ કરવા પણ અચકાતો નથી. જે અસૂયા સુદામાને
થતી અહીં વર્ણવી છે તે 'મન એનું સંન્યાસી'થી વિરુદ્ધ જતી ખીના
છે. 'પ્રાચીનકાળમાં પાત્રોના મંસારને ચીતરતાં અર્વાચીન સમયના
સાંસારિક પ્રસંગોને સ્થાન આપવા કવિશ્રી ઘણે અંશે દોરાર્થ ગયા
છે. તેથી શ્રીમદ્ ભાગવતકારના સુદામાને આર્પણવન ગાળનાર બ્રાહ્મણ
રૂપે વર્ણવવાના ઉદ્દેશને કારણે મૂકી, પોતાના સમયના બ્રાહ્મણ
તે પાત્રરૂપે કદખી, તેના ગૃહનો, જીવનનો અને વ્યવહારનો તેઓ ચિત્તા
આપે છે. જેને પરિણામે સુદામા જેના ટેકી ભક્તમિત્ર ઉચ્ચ
કોટીમાંથી સામાન્ય કોટીમાં જિતરી પડ્યા છે.' (અ. ભુ. જાની—
'સમાયોચક'માંથી)

૨૩૨-૨૩૪. ઈર્ષ્યા કે અસૂયાશુદ્ધિ જાળ્યા વગર પણ, કર્મન
જાહનગતિ વિષે અવેપતાપૂર્વક આવો વિચાર આવી શકે. પણ કવિ
તો સુદામાની અસૂયા સૂચવે છે.

બે સદાધ્યાયીઓમાં આવો ફરક પડવો તે આજે પણ જોવ
ન મળે ? જુદી જાતની જોડી દ્રુપદ દ્રોણની પણ અહીં યાદ કરવ
જેવી છે.

૨૩૩-૪. ગોકુળ વૃદાવનમાં માંકડાં હોય છે તે હકીકત.
કાચકમના હોય છતાં, કવિએ ઠીક વાપરી છે. મદારી જેમ ગોકુળમાં
માંકડાં [સ મર્જટ, પ્રા. મન્નકડ] રમાડતો ફરતો, તે રાગ થયો !

૨૩૫-૬. ભાગવતકાવ્ય વાક્ય સરખાવી જુઓ —

સ તાનાદાય વિપ્રાગ્ર્ય. પ્રયયૌ દ્વારકા કિલ્લ ।

દૃષ્ટસદર્શન મહં કથં સ્યાદિતિ ચિત્તયન્ ॥

તે તાંદુલ લઈને એ ઉત્તમ બ્રાહ્મણ દ્વારકા ગયો; એક જ
ચિંતન કરતો કે, કેમ કરીને દૃષ્ટસદર્શન મને મળે !

અને બાગવત અનુસાર, તે સીધો કૃષ્ણ-ધેર જય પ્રતિહાર, દાસી ઇત્યાદિના ઉમેરા કવિએ રસ માટે ઉમેર્યા છે.

૨૩૭. રાગનો પ્રતિહાર મરીખ સુદામા જેવા આગળ ૧ વિનય રાખે, તેથી તેને વિવેક જ નહિ, ધર્મ કહેવો જોઈએ, એ આજના જમાનાના પ્રતિહારો જેતાં કહેવાય.

૨૩૮. માનુભાવ [સં.મહામાવ] મહાશય; મોટા લાયક માથુર

૨૩૯. સુદામો પોતે 'દુર્ગળ' વિશેષણ થું કામ વાપરે જુઓ ૯૫-૬ લીટીમાં 'જયકનાં ચિહ્ન.'

૨૪૦-૨. 'પ્રણામ' 'સમાચાર' (લીટી ૨૪૨) આને આપણે બહુવચનમાં વાપરીએ છીએ. અહીં જોઈ એકવચનમાં છે.

બાગવતમાં સુદામો સીધો જ પોતાની મેળે જય છે, કેઈ દાસીને કહાવવાની જરૂર પડતી નથી: — 'કેઈ જેમાં ન જઈ રાકે એવાં (યાદવોનાં) ઘરોમાં ઉત્તમ ઘર જે ૧૬,૦૦૦ સ્ત્રીઓ અને હરિનું હતું, તેની ત્રણ ચોટી તથા બહારનાં ત્રણ આંગણ વટાવીને, જાણે બ્રહ્માનંદમાં પેસતો હોય તેમ, તે ઘરમાં દાખલ થયો. દરથી તેને જોઈને, સ્ત્રીઓ સાથે પલંગ પર બેઠેલા કૃષ્ણ ઓચિંતા જામા થયા અને બે હાથે આનંદથી તેને બેટયા; ત્યારે આંખમાંથી પ્રેમાશ્રુ વહેતાં હતાં. . . .'

કંડવું ૭

૨૪૩-૨૫૮. શ્રીકૃષ્ણના ધરસંસારનું વર્ણન. કહેવાય છે કે, માથુસ પ્રજનું ચિત્ર પોતા ઉપરથી જ મોટે ભાગે કંપે છે. દુનિયાદારીમાં જેને આરામ, સુખ, વૈભવ અને ઉત્તમોત્તમ કાઠ ગણાય, તે ઈશ્વરને ઘટે, એ આપે આ વર્ણન છે. તેમાંય અનેક રાણીઓવાળા પૌરાણિક કલ્પનાના કૃષ્ણ તેનું પાત્ર હોય, સાં કવિને શુંગાર કાલવવામાં બાકી શી રહે? આજનાં સિનેમા-કથાનકોમાં, સોક્રિયતા સાધવા, જેમ આવા પ્રસંગો કેટલાક અદ્યતિત શુંગારી

અતિરેક માટે ઝડપી લેવાય છે, તેમ કવિ અહીં કરે છે. ભેગાભેગી
મે પણ જોવા મળે છે કે, હિંદુ પતિદેવ સ્ત્રી પાસે ક્યા ક્યા પ્રકારની
સેવા ચાહે છે. આજે કૃષ્ણનું આ ચિત્ર બહુ માનજનક લાગે ખરું?

૨૪૩. સેજે [સં. શય્યા] પથારીમાં. કૃષ્ણને ૧૬ સહસ્ર
રાણી અને ૮ પટરાણી [સં. પટરાજી] હતી એમ મનાય છે.

૨૪૪. પાંચ તળાંસે—પગ દાખે છે. વાય [સં. વાત, પ્રા
ણ] વા, પવન ઢાળે છે [દે. ઢાલ?]—વીંજણાથી નાંખે છે.

૨૪૫. દર્પણુ—અરીસો. (સૂતાં સૂતાં મોં જોવા?)
જલ-ઝારી—પાણીનો રૂપાળો નાળચાદાર નાનકડો લોટો.

૨૪૬. ચક્ષુકર્મ [સં.] એક સુગંધીદાર લેપ, ચક્ષુને પ્રિય
રાય તેવો તેથી તે નામ. તે લેપને સત્યા નામની પટરાણી સેવે—
લગાડે છે. કાલિંદી છે તે અગર [સં. ગગર] ચંદન, સુખડ
સેવે—સેવે છે, લગાડે છે.

૨૪૭. તાંબુલ [સં.] નાગરવેલનું પાન.

૨૪૮. આવા હાથી હરિ હીડાળાખાટે પોઢયા [દે. પવટ?]
ક. જુઓ લીટી ૨૪૩મી.

૨૪૯-૫૮. આ લીટીઓમાં બાકીની રાણીઓનું વર્ણન છે.
તેઓ બધી પ્રભુની આગળ નાચગાન ઇત્યાદિ કરે છે, અને 'વિશ્વાધાર
તેમાં રસમમ છે.' જગત જો લીલા છે તો તે લીલાધર પ્રભુની આ
પ્રકારની કલ્પના યથાકાળે જન્મી રહે એમાં નવાઈ નથી. સ્ત્રીઓના
વર્ણનની આ લીટીઓમાં જનત જનતનાં પાઠાંતરે! ધૂર્યાં છે, તેમાંનાં
ધણાં ક્ષેપક હોવા સંભવ છે. એમાં ખાસ કશો કથાભાગ તો
છે નહિ.

૨૪૯. બીજી—આઠ પટરાણીઓ ઉપરાંત ૧૬,૧૦૦ રથામા
—સ્ત્રીઓ છે. ભાગવતમાં (૧૬ સહસ્ર) 'દ્વશ્વહસ્તાણાં મહિષીણાં'
'પદ્મસહસ્રાધિકાધુતામ્' દે. ૨૬૭મી. લીટીમાં ૫૨૧ આ સંખ્યા આપે

છે, ત્યાં ૧૬,૦૦૦ પાઠ મળે છે. ‘શન’નું ‘છે’ પાઠાંતર, આ રીતે સેવા જેવું ગણાય.

નરકામુરને મારી તેના કબજામાં પડેલી ‘વટ્સહઘાધિકાયુતમ્’ (ભાગવત રક. ૧૦, અ. ૫૯, શ્લો. ૩૩) ૧૬,૦૦૦ રાગદ્વ્યાઓને ઊડવી. તેમણે બધીએ મનથી કૃષ્ણને વરવાનું વિચાર્યું. એમ શ્રીકૃષ્ણને બીજી ૧૬ સહસ્ર સ્ત્રીઓ થઈ.

૨૫૦-૨. ‘હરિણાખી’ (જુઓ ૪૪૬મી લીટી). મૃગનયની [સં.] મૃગ જેવાં નયનવાળાં, સ્ત્રી. ચકોરી — રત્નેદમાં ચકોરની માદા જેવી. મુઘ્ધા [સં.] નાદાન, નાની હમરની; અને બાલકિશોરી [સં.] તેથી જરા મોટી.

૨૫૧. એ બધી સ્ત્રીઓ મોરી [સં. મુલામ] (કૃષ્ણની) સામે કંકણ ખજણાવે છે. સ્ત્રીત [સં. ચિત્ત] મનને ચોરી — હરી લે છે.

૨૫૩. નાના [સં.] અનેક. ભાતી [સં. મક્ત, પ્રા. મક્ત પરથી ?] ભાત, પ્રકાર. (‘ગાતી’ના પ્રાસ સાડુ ‘ભાતી’)

૨૫૪. નાના ભાતનાં વસ્ત્રોવાળાં વિવિધ સ્ત્રીઓ ગાય છે. જોડે ચંગ [સં.]-તાલ કે ધંદ તથા મૃદંગ ઉપંગ વગેરે તાલ દેતાં વાદ્યો અને શ્રીમંડળ તથા વીણા — મૂર પૂરનારાં તંત્રવાદ્યો વાગે છે.

૨૫૫-૭. આ પ્રકારના તાલમેલમાં કો — કોઈ સ્ત્રી ગાંધર્વી કલા [સં.] ગાવા તથા નાચવાની કળા, જે ગર્વવંદોક્તની ખાસિયત મનાય છે, તે કરે છે: તે ગાવા નાચવા લાગે છે. તેથી તેનું અંબર — વસ્ત્ર ફેટે છે — ફટ ફટ અવાજ કરે છે, અને તે ધમ્મર ધમ્મર કરે છે — નાચે છે. તેમાં તે ચતુરો [સં.] — ચતુર સ્ત્રી ગાલ ચૂકતી નથી, ખરોખર તાલ જાળવે છે; અને જેમ મરાલ [સં.] — હંસ ચાલે એવા મર્મથી તે ચાલે છે. જાણે ઇંદની મેનકા ઉર્વશી અપ્સરાઓની જોડ ન બિતરી આવી હોય !

આ જોઈ, પ્રાકૃત માણસ પેડે કૃષ્ણ રીઝ્યા [સં. કષ્, પ્રા. રિઝ્ઝઈ] રાજ થયા ને રસમમ્ [સં.] રસમાં, મજામાં લીન થયા.

૨૫૬ સાહેલી [સ સહિ, પ્રા સહી] સખી, અહી દાસી
૨૬૨ સમસ્ત [સ] — બધા ઋષિને જોયેલા, કેમ કે
શ્રીકૃષ્ણને ત્યાં સૌ આવે તેથી

૨૬૩. પત્રી — ‘પત્ર’ (પ્રાસ ખાતર ‘પત્રી’) કાઈનો
પગિયપત્ર કે ભલામણપત્ર કે ડરો કાગળ પણ નથી

૨૬૪. પિંગલ [સ] હોળ્યાઓળ્યા કે તેવ વગર થઈ જાય
એવી ભૂખરી જટા શરીરે તે ભસ્મે ભરિયો — ભસ્મથી
ખરડાયેનો છે, અને જાણે ભૂખરૂંપી સ્ત્રીને જ ન પરણ્યો હોય એવો
સૂક્યકડી છે

૨૬૬. શેરી [દે સેરી] નાનો રસ્તો, ગથી, મહોત્તો
થોકથોક [સ સ્તોમક, પ્રા થોવક = સમૂહ, જથ્થો] — થોમ્ના થોક
— પાર નિનાના, ટાંગેટાળા થઈને

૨૬૮-૭૩. કૃષ્ણનો ઉત્સાહ અને ઉમળકો બતાવવામા આ
૨૬૮-૭૩ લીંગો સફળ છે, જોકે અતિગયોક્તિથી લખાણ કરવા
જતા કવિએ વાણીના સયમનો અભાન ગતાવ્યો છે એમ લાગે છે
તેની મરખામણીમા જુઓ ‘મામેરા’મા પ્રભુ જાગે છે તેનું વર્ણન

૨૬૯. બાળસ્નેહી — બાળપણનો દોસ્ત, લગોટિયો મિત્ર,
દુખિયાનો વિસામો — નિરાળમા દુખ પડતું ત્યારે તે દળણ
કરવાની જગા તે હતો (જુઓ લીટી ૧૦નો પ્રેમાનંદી ફેર.)

૨૭૦-૧. મોજાં [ફા મોજ] મોજડી, જોડા, તે પહેરવાનું
યાદ નથી આવતું કે સમય પણ નથી અને ઝટપટ જાય છે તેથી
પહેરેલું પીતાંબર [સ] લોમ — ભૂમિ, જમીન પર ધમડાઈ
પગે ભગાય છે, તે જિયુ લેવા સરખો વિલગ સહાતો નથી, તેથી
રુકિમણી જઈને તે જિયુ સાહે — જાને છે.

રુકિમણી — કૃષ્ણની પટરાણી તેનું હરણ કરી લાવીને કૃષ્ણ
પરણેલા ‘રુકિમણી હણુ’ કાવ્ય પ્રેમાનંદે લખ્યું છે

૨૭૩. હળી પડે — ગળડી જાય. પીતાંબર ભરાય ને રધવાટથી જાય તેથી. અને પડવામાં ને જિહવામાં જતી કે મિત્રને મળવામાં થતી એક પલક [સં.] — કાણુ તે એક જુગ [સં. યુગ] — હમરો વરસ જેટલી લાંબી લાગે છે.

૨૭૪. પૂજા-થાળ — પૂજની સામગ્રી ભરેલો થાળ. સાવધાન [સં.] તૈયાર.

૨૭૫-૬. આવડું બહુમાન કરી કૃષ્ણે સહજ રીતે અગ્નિપ્રયા મુદામા વિષે સ્ત્રીઓમાં અતિ ઉત્કંઠા જગવી. તેનું વર્ણન કરી, છેવટે તે કેવી નીવડી એ બતાવી, કવિ હાસ્ય-પ્રસંગ ઉપજાવે છે; અમાઉ જાલવ સ્ત્રીઓને નામે ઉપજાવેલો તેવો જ.

૨૮૦. ઉપહાર [સં.] સામગ્રી, વસ્તુઓ.

૧૬,૦૦૦ સ્ત્રી અહીં કહી છે. જુઓ ૨૪૯ પરની ટીપ.

૨૮૧. લોચનનું સુખ — જોવાથી આંખને થતું સુખ. એક તો 'હશે કંઈપણ ઝાટિ દેહ' અને તે 'દિયેર'ની [સં. દેવ], એનું સુખ.

૨૮૨-૨૮૯. જે મિત્રો મળ્યા તેનું હૃદયંગમ વર્ણન આપતી આ સ્ત્રીઓ કાવ્યની અતિ સુંદર વર્ણન-ક્રીઓનો નમૂનો છે.

૨૮૩. છૂટી ચાલે — કશા ભારેખમપણા કે વિવેક આદિના ભાર વગર; બાળકવત્ દોડ [દે. દુષ્ટિ = જલદી પરથી?] મૂકી.

૨૮૪. શ્રાવણમાં નેવાં પડે તેમ, પુષ્કળ, હડહડ આંસુ આવ્યાં — જેઉ જથ્થો.

૨૮૫-૬. ચારે વર્ણ અને દેવો આ કૌતુક [સં.] — નવાઈની ખીના જુએ છે. કઈ? 'ક્યાં આ વિપ્ર, ને ક્યાં પ્રભુ અસરણુશરણુ' ! છતાં 'પ્રભુ ઋષિજીને — સુખમાને પામે પડ્યા.' પણ કૃષ્ણની સ્ત્રીઓને હાસ્ય સ્ફુરે છે, તે જુઓ હવે પછી ૨૯૩ સ્ત્રી આગળ.

૨૮૯-૯. ઋષિજીએ હાથ મૂકી હરિને સિદ્ધાંશ, અને હૈડા સાથ — છાતી સરસા લીધા — ભેટ્યા. ભેટવામાં જેહના ભુજ [સં.] — હાથનું બંધન — જોડણ વાંસા પાછળ છે. ભેટવાની

મુદ્રા અહીં યાદ કરો. આમ બેટવા, અને પ્રેમને લીધે તે આલિંગન [સં.] બેટવું ઝટ છટવું નથી.

૨૮૯. લાંગા વિભેગ બાદના ત્રિય-મિલનનું તાદશ વર્ણન. અન્યોન્ય મોહું જુઓ છે, જાણે યાકતા નથી! તે વખતે હરિનાં હર્ષાશ્રુ તો ચાલુ જ છે, જે સુદામો લુહે છે.

ભક્તોને પ્રભુ આમ જ બેટવા તત્પર હોય છે. માત્ર તેના દર્શન માટે ભક્ત પ્રયત્ન કરે, એટલે શામળિયો તો 'હે હે' કરી જોડે' જ.

૨૯૦. ઉલાળીને [સ. ઝલાલ્ — પ્રા. ઝલાલદ] જિયું કરીને; જિયકીને. પ્રભુ ભક્તાધીન છે. જુઓ પછીનું કડવું.

૨૯૧. હવાં — હવે

૨૯૩—૩૦૦. ઉપરના ઉત્સાસમય મિલન પછી તરત હાસ્યનો પ્રસંગ કવિ યોજે છે, તે અધટિત છે,* એમ યોતે પણ જાણે રુકિમણી-મુખે કખૂંચે છે; અને આ દિવ્ય મિલનનો રસ ન પીનાર કે પી શકનારને કપકો આપે છે — 'તમે જોયો છો શું જાણી?' પણ સુદામાનું તો નસીબ જ એવું છે; 'મુનિનો મર્મ કોઈ નવ લહે, સૌ મેક્ષો થેયો દગ્દ્રી કહે' — એવી યોનાના ગામમાં જ તેની દશા વર્તે છે; અને દારકામાં કેવી છે તે તો આપણે જોઈએ છીએ. કૃષ્ણ-સ્ત્રીઓ પણ 'મુનિનો મર્મ કોઈ નવ લહે' — 'હરિદાસને ઓળખો, નહિ.' તેમણે પણ 'સાધુની ચેષ્ટા ઓળખી' નહિ.

૨૯૪-૭. દીખણી વાગ્મની નાયિકા સત્યભામા — કૃષ્ણની લાડીલી પટંગણી છે. તે કૃષ્ણ સાથે ખૂબ રિસામણાં-મનામણાં રમી શકતી. 'મામેગ'માં વાંકાબોલી નારીઓ છે, તેવી સત્યભામા અહીં

* પણ તે સહજ છે. કૃષ્ણે જે મિત્રપ્રેમ અનુભવ્યો તેમાંથી જ તે આપોઆપ નીપજે છે. (જુઓ ૨૭૫-૬ની દીપ) કવિની રસ-જમાવટ-શક્તિનો આ નમૂનો કહેવાય.

છે. સૌ હસે છે, પણ ખોલે છે — બોલી શકે છે એટલી સત્યભામા. તેનાં વ્યંગબાણ કેવાં વેધક છે !

૨૬૬. [સં. સ્ફુટ=સ્પષ્ટ] સ્પષ્ટ રૂપવાળા, રૂપાળા. ભલ્લી [સં. મદ્રક, ગ્રા. મદ્રઓ] રૂડી, સારી, મજ્જેદાર. સોંધી [સં. મુગંધ, હિ. સોંધા] શરીરે ચોળવાનો સુગંધી પદાર્થ. કાકા તે સુદામા. તેમને જોઈ છળાશે [સં. છલ] ખીશે. કાકા કહેતા આવી કૃષ્ણસુત-સમુદાયની ખાણું માગવાની વાત તો કર્યાંય રહી !

૨૬૮. તવ [સં. તાવત] ત્યારે, ન્યારે સત્યભામાએ હસણી કરી ત્યારે. ઠપકાનું તીરસમાન દ્વંદ્વાણુ ગુસ્સો પણ દેખાડે છે.

૩૦૦. અને કૃષ્ણ જિભા જિભા સુદામાને વા ઢોળવાની ક્રિયા દ્વારા સત્યભામાને મૂક ઠપકો યા જવાળ આપે છે કે, તમને ભાન નથી.

કડવું ૮

૩૦૧. કડવાનું આ મુખ તેનો આખો સાર પણ કહી દે છે. કૃષ્ણે સુદામાનો પોતાને હાથે જે સત્કાર કર્યો તેનું વર્ણન આ કડવામાં છે.

સરખાવો — ‘હમ મજનકે મક્ક હમારે, સુન અર્જુન પરતિજ્ઞા મોરી.’

૩૦૨. ચક્રપાણિ [સં.] સુદર્શનધારી શ્રીકૃષ્ણ. ચમર [સં. ચામર] કંરે છે — ચમરથી વા ઢોળે છે. છડી છત્ર પેડે ચામર ઢોળાય એ રાજશ્રીનું એક ચિહ્ન ગણાય છે. જાણે કૃષ્ણે જગાની અદલાનદલી કરી ! જુઓ આમળ લીટી જપમાં કૃષ્ણ એવી જ ઇચ્છા કરે છે.

૩૦૩. નેત્ર-સમરૂપા [સં.] આંખ વડે ઇસારો. ઇસારાથી કામ લેવામાં માનઆદરનો ભાવ વધુ ધન રીતે વ્યક્ત થાય છે.

૩૦૪. સસભામા પર તો કથી અસર નથી. સુદામાની વધુ નજીક આવતાં જિલદું હાસ્ય વધે. પણ રોકવું તો જોઈએ, કેમ કે

વાતાવરણ જુદું હતું તેથી પાલવ [સ પલ્લવ] — સાધાનો છેડો આધો તાણીને અને મનમાં કે (‘મદ’ પાઠ લો તો) મદ હસે છે.

જે મધુ કૃષ્ણ ચલાવે છે એમાં એક અદ્ભુત હામ્પરસ રહેતો છે, બંને એમાં ભક્તિ અને ભક્તવત્સલતાનો અનુપમ લહાવો લૂટાતો હોય જગત ભગતના રાહમાં મૂલગત દાર્ષિક વિચિત્ર વિસવાદ તો છે જ, એમ આ લીટી દ્વારા જાણે કવિ ન સચવતો હોય ।

૩૦૫-૬. પાણી [સ જનીય] નાંખે — રહે છે સારંગ-પાણી [સ] હાયમા સારંગ નામના ધનુષ્યવાળા વિષ્ણુ, શ્રીકૃષ્ણ પોતાને હાથે [સ હસ્ત, પ્રા હત્ય] — જાતે

૩૦૭-૧૦. પગ ધોયા ને પ્રીતે ચગ્લોદક [સ] — પગ ધોયેલું પાણી, ચગ્લામૃત લીધું કોણે? જેના નાભિકમલ [સ] — નાભિ — દૂદીરૂપી કમળમાયી બ્રહ્મા પ્રગટ થયા, જેણે એક પળનારમાં આ જગ સર્જ્યું, જેણે બાળકૃષ્ણરૂપે મોમાં આપ્યા સસારનું વિરાટ રૂપ માતા જશોદાને બતાવ્યું અને એમ કરી તેમનું મન હરી લીધું, જેણે વિશ્વામિત્ર જેવા તાપસ [સ.] — ૧૫સ્વીને પણ મુશ્કેલીથી દર્શન દીધું, તે પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ

બ્રહ્મા, નિષ્ણુ અને મહેશ એ ત્રિમૂર્તિમાં બ્રહ્મા પરમેશ્વરની સર્જન-શક્તિરૂપ છે ચાર વેદ બલતા ચાર મુખવાળા બ્રહ્માચારી એમને કહ્યા છે ને સન્સ્કૃતી દેવી એમની પુત્રી મનાય છે.

૩૦૮. અર્જુનને જ્ઞાન આપના માટે કૃષ્ણે (ગીતામાં) વિગટ દર્શન કરાવ્યું હતું તેમ જાગપણમાં એ વાર જશોદા માએ કૃષ્ણને પકડી મો ખોનના કહ્યું મો ખોલ્યું તો માહે માતા વિરાટરૂપ જોઈ સ્તબ્ધ થઈ ગયા, ને એમનો પુત્રમોહ બિતરી, કૃષ્ણ આક્ષાત્ર પ્રભુ છે એવું જ્ઞાન લાખ્યા

૮ સ્થી કૃષ્ણની ગ્હાની ચિંતા ટાળવા માટે પણ કૃષ્ણે માતાને પોતાનું ખરું રૂપ — તેનું જ્ઞાન કરાવ્યું, એમ પણ ભાગવતમાં કથા છે

૩૦૯. વિશ્વામિત્ર મૂળ ક્ષત્રિય. દરેક તપ કરી કરીને તે બ્રહ્મ
થયા, એનો ઉલ્લેખ છે વમિત્ર વિશ્વામિત્રની કથા યાદ કરે.

૩૧૧. ઓઢવાની [દે ઓઢવણ — ઓઢણ] ને કીમતી
બારે પીત [સ] પીળા પિછાડી — ઓઢવાની ચાદર કે શાન,
તે વડે પગ લોલ્યા એટલું બધું બહુમાન થયું.

૩૧૨-૮. પૂજના પોડગ પ્રકાર [સ] — સોળ રીત,
આહવાન, આસન, પાદ — પગ ધોના, આચમન, અર્ધ્ય, રનાન,
વસ્ત્ર, યજ્ઞોપવીત, ગદ્ય, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, દક્ષિણા, પ્રદક્ષિણા, મન્ત્ર,
પુષ્પાન્જલિ આ પ્રકારે ભૂતિપૂજા થાય તે જ વિધિથી સુદામાનો
સંતકાર થાય છે તે જુઓ.

૩૧૨. અગર — મુખડ અને ધૂપ [સ] લોવાન વગેરેના
ઉપાય [સ] સાધન વડે પૂજા કરવાથી હર્ષાશ્રુ આવે છે

૩૧૪. સુદામા જમે છે ત્યારે વીંજણો [સ વ્યજન] હાથમા
લઈ પિઠલ [સ પગથી] શ્રીકૃષ્ણ વા નાખે છે

૩૧૫-૭ મેવા [કા] લીલા સુમ ફળ, ને પકવાન મિષ્ટાન્ન
— ઓઠની ચીજો ભોજનને અતે ગર્કરાસુક્ત [સ] માકવાળું
પયપાન [સ પયપાન] કગાચુ — દૂધ પાચુ. પછી શુદ્ધ જળથી
ઋષિએ આચમન [સ] — ચળુ મ્યું, હાથ-મે ધોયા છેવટે
પાન આપ્યું

૩૧૮. પ્રસાદ [સ=કૃપા] શેષ, પરસા ગણીને ભગવાન
આરોગ્યા [દે આરોગ્ય=ખાતુ] — ભગવાને ખાધું [‘ભગવાને
આરોગ્યુ’ બદલે આમ મર્તગ્નિયોગ વૈષ્ણવ પગિભાષામા થાય છે.]

૩૨૦. જુઓ વીટી ૨૮૯ શ્રીકૃષ્ણ તો પોડગ પૂજાથી આનંદ-
મગ્ન છે પણ સુદામાના હાલ જનમમા પહેલી વાર આ બધું
અનુભવતા અડ્યું તો ભારે લાગે. કનિ એનું હાસ્ય નથી જમાવતો,
તે રીડ જ છે, નહિ તો પણ અપ્રામગિક, અનુચિત થાત. છતાં,

સુખમાના હાલ તો થાય જ છે, તે પેલી ભાવે આણેલી બેટને જ દારણે। એ તો ખરેખરી 'સોગાત' થઈ પડી!

૩૨૧. ચિંતા — ચિંતા, કિંત્ર, ચટપટી રખે (સ રહ્) કદાચ — ન કરે નાનાયણ, પોટલી દેખે [સ દહ્, પ્રા દેક્ષ-અપ્રશ-દેક્ષ] એ બીકે ડાયા કે જે કયા પોડરા પૂજાથી થવી ધટતી આનદોર્મિ અને સુખ, અને કયા આ બીનો ડાયાક પ!

૩૨૨. માંડી [સ ઘચિ-પ્રા ગઠિ] — પોટલી જ ઘા [સ] — જાલ તળે સતાડે છે તેને પોતાની હામ્યારપ્પ પામગતા પ્રલક્ષ થાય છે, કૃષ્ણની સ્ત્રીઓ આગળ ચનાર ફજેતીથી લાગે છે ૪ A-૨

૩૨૪. જાણવાની ગત — ગતિ, શક્તિ ધણી છે

૬૭૭ ૯

૩૨૫-૬. ગાવિદે [સ] કૃષ્ણે ગોઠી [સ ગોષ્ઠિ] વાત માંડી [સ મઙ્?] શરૂ કરી છઉં જૂની ગુજરાતીના આ રૂપ બદલે આજ 'છીએ' વપરાય છે

૩૨૭-૮. દૂખળા [સ દુર્બલ] — સૂઝલા, પાતળા કેહી — કઈ? ઉદાસી [સ ઉદાસીન] ખિન્ન, ચિંતાગુર

૩૨૯-૩૦. મત્ર ધીમેથી નનમા કહેવાય છે તેથી કાન ફૂંક્યો — ધીમેથી ખો મત્ર મત્રે તેમ દૂખળા ચનાનુ દારણ મેનાયુ છે। સંસાર મૂક્યો — ત્યાઓ, બારા બન્યા.

૩૩૧. ભોગધી [સ યોગ] આમન, પ્રાણાયામ, ધ્યાન ઇત્યાદિથી શરીર પ્રજાગયુ [સ પ્રજ્વલ્] નકામી ધાતુઓ બાળી કૃશ થ્યું? કેમ કે દેહ તેવી દેખાય છે દેહી — દેહ પ્રાસ સારુ વિદ્યુટ

૩૩૨. ઘણું દુખ દાતા — ઘણા દુખનો દેનારો વ્યાખ્યાન બેતા ત્રણ પદનો સમામ ગણવો? કે 'દુખ દાતા' સમાસ ગણીએ તો 'ઘણું' વિશેષણ તેના પહેલા પદનું છે તે જુઓ આવી રીતે ગુજરાતીમાં બનતાના દાખલા મળે છે

૩૩૩. 'ઉપરાજ્ય' [સ ઉપાર્જન] ઉપાર્જન કરેલું, કમાયેલું. ચોરી પણ તે જમાનાની એક દુ.ખકારી ચીજ છે. તેણે — તેનાથી, તેથી કરીને શાતા — શાંતિ, ટાઢજ, નિગત.

૩૩૬. પહેરેલા ચીંચરા બેઈને પૂકે છે.

૩૩૭. પૂર્વજ-મતા કાર્ધ કર્મને દોષે — પાપને લીધે સંતાનનું [સ.] પુત્રપુત્રીનું સુખ નથી કે થુ ?

૩૩૮. વડકણાં — વડયા કળ્યાની દેવનાળા, લડકણા પ્રશ્નમાં જરાક હાર્ય છે, તે બાબી માટેના બહુવચનથી વિશેષ ખીલે છે.

૩૩૯. ઘણાખરા પ્રશ્નો નિકટ મિત્રો જ પૂછી શકે એવા છે. યોગ અને ત્યાગ સુઢી કાયાના કારણ હશે, પણ ખરું કારણ પ્રશ્નને છેડે છે. 'ખાવાનું મળતું નથી' — એવો પ્રશ્ન ઠીક ઢાંકીને પૂછ્યો છે.

પ્રેમાનંદ કૃષ્ણના મોમાં આવા કાર્ધ મળ્યા અને મોટપ-ભર્યા પ્રશ્નો મૂકે છે. પણ નરમિંદ મહેતા આમ કહે છે —

'શ્રીમુખે બોલિયા, કહોને બાધવ તમે, અહર્યારી કે ગૃહધર્મ કાધો ? હજી છે બાળગોપાળ સૌ તમ તણા ? ભાગ્ય મોટું મને ચિત્ત લીધો. ગૃહરથના ધર્મમાં હુય વળગી રહ્યો, હું તે મારી વળા ગત બૂઝ્યો, મિત્ર સુદામાની શ્રદ્ધ લીધી નહિ, કામિની-કેશમાં હું જ ફૂલ્યો.' (૫૬-૮૫) એ 'કામિની-કેશ'ને પ્રેમાનંદ એક વૈભવની મોટાઈ જેમ વણ્યું છે.

૩૪૧-૪૪. સુદામાનો આ દૂઝ ઉત્તર એના જેવા પરમ ભક્તને છાન્ને એવો અને ભારે સુદૃઢ છે તેમા જે વાણીનો સચમ છે તે તેના અર્થને વધુ સધન બનાવે છે. જુઓ ૬ દીપમા વધારેની જે કડીઓ સુદામાનો ઉત્તર એવો ઉદાત્ત અને તેના જેવાને ઘટતો છે કે, તેની સુંદરતાને સજવા એ કડી વધારી દેના આભાનિક રીતે કાર્ધ લખયાય પણ એ આ લીટીઓની અર્થઘનતાને પાતળા કરી દે. અહીંના પ્રેમાનંદના સંયમની સાથે સગખાવો બેલટી ગિયાતની લીટીઓ. ૨૬૮-૭૩ અને જુઓ તે ઉપગની દીપ.

૩૪૨. વાર્તા [સ.] ખનર, સમાચાર, વાત.

૩૪૪. પ્રભુદર્શન થયાં એટલે હવે હું તો 'ભયો ભયો' થઈ ગયો.

'દેહ' પાઠ 'દેહી' પરથી કરી લીધો છે તે વિષે ટીપ્પણમાં જુઓ. દેહી=આત્મા અર્થ તો અહીં કવિએય કહ્યો નથી. અને કૃષ્ણે દુષ્ણા દેહની જ ફરિયાદ કરી છે, તેનો સુદામા ઉત્તર કહે છે, એ પણ યાદ કરો. ખરું મુદ્દા 'દેહી' વિશે જવાબ આપે છે. પ્રકૃતિ હવે આ બધું કડવું ૧૦—એમ કે 'દેહી' ઉપર મહાગુણ પ્રકાશ કરે છે. ત્યારે શું કરે?

એ 'બાળસનેહી' મળે, અને ઘણે વરસે, ત્યારે શું કરે? જૂની સ્મૃતિ વાગોળા વાગોળાને પૂર્વજીવન તાજુ કરી ફરી તેનો આનંદ લૂટે આ કડવું એતુ છે. બાપાનાં પ્રિય બાળકાવ્યોમાં એની ગણના છે તે યથાર્થ છે.

૩૪૫-૬. કૃષ્ણ પૂછે છે. સાંભરે [સ સમૃદ્ધ, અપ સંમરદ્ધ] યાદ છે? સુદામા ૩૪૬મી લીટીથી ઉત્તર આપે છે. અને એ ક્રમથી કૃષ્ણનો પ્રશ્ન, સુદામાનો ઉત્તર ચાલ્યા કરે છે. ખરું જોતા, તેને પ્રશ્ન ઉત્તર કહેવા કરતા કૃષ્ણ એક સંભારણું વહે છે, સુદામા તેમાં યોગ્ય પૂર્તિ કરે છે, એમ કહેવું જોઈએ.

નેહ [સ સ્નેહ] પ્રેમ, મહોત્તમ

૩૪૭. ભાગવત કહે છે કે, કૃષ્ણ બાળનામ ૧૪ દિન સ માંદી-પનિને ત્યાં રહેવા. જુઓ લીટી ૧૫ ઉપરની ટીપ્પણ.

૩૫૦. ત્રણે ભ્રાત—રામ, કૃષ્ણ ને સુદામા ત્રણે ભાઈ જેમ રહેતા, એ મુચન એમાં છે.

૩૫૧-૨. સાથરે [સ સત્તર, પ્રા સત્તર] રાતે આખા દહાડનાં વીતકો પ્રિયજનો આપણે કરે જુઓ 'હું હુખિયાનો વિસામો' (૨૬૯)

૩૫૬. મુન—મુનિ (ગુરુજી) કોઈ એકને-કોકને, કોઈક પાસે જાયવા-યાયવા, માગના ગયા, એમ અનવય

૩૫૬-૬૦. આ કડીના પાંક બહુ અસ્પષ્ટ છે સ્વીકારેલા પાંકનો અર્થ આમ બેસી શકે. — અહીં—આશ્રમમા હતા ત્યારે

આપણા શરીર ધણુ ઊકળતા હતા, તે તને યાદ છે ? સુદામા ઢંકે છે, હાજી, માથે વગસાદ વેગયો હતો, તેથી ખૂબ ધામ ન થાય તો શુ થાય !

અથવા, આશ્રમમાંથી બિપડતી વખતે તો આપણને ધણુ ઊકળાટ થતો. સુદામો કહે છે, અને ત્યાં વનમાં તો માથે વગમાઠ તૂટી પડેલો ! કેવી ઝનકતુની નાત ! એ તે હું કેમ વીસરી શકું ? જુઓ ભાગવતમાં — ‘અપર્તો વાતવર્ષમમૂત્તમ’

૩૬૧. ખાંધે [સ સ્વચ] ખભે કુંહાડા [સ કુઝાર] લીધા, ને આશ્રમથી ધણે દૂર લાડા લેના ગયા

૩૬૨. ‘ત્રણે બાધના’ પાઠ બરોબર નથી એ ક્ષત્રિય-માળે વાદ વધો — હોડે ચડ્યા એ સ્વાભાવિક સાત્ત્વિક સુદામો એમ ન ઉકેરાય

૩૬૪. ખોઠ [સ ફ્લોટક, ગ્રા ચોઢમો] — બહુ મોટું સૂકું દૂણું — થડિયું.

૩૬૬. બારે મેહ — બાગ પ્રમગ્ના મેહ — વાળા મનાય છે બધા સાથે ચડી આવે તો અપાગ દૃષ્ટિ થાય. સામે આવ્યા — લાડાના ભાગ લઈ આશ્રમ જવાને તૈયાર થતી રખતે

૩૬૭-૭૨. ધોધમાર વરસાદ ને વાવાઝોડાનું વર્ણન મૂળે ઘન [સ.] વાદળ અધારે [ગ્રા, ■ નયકાર] આકારને આવર્ણું [સ આજ] — ધેરું, છાઈ દીધું

ભાગવતમાં આ વર્ણનના આધારરૂપ ને છે તે આમ છે.

‘હે બ્રહ્મન, ગુરુધેર રહેતા હતા ત્યારે ગોગણીએ લાકડા લઈ આવવાનું આપણને ઢંકેલું તે તને યાદ છે ? આપણે મહાઅગ્નિમાં દાખલ થયા અને ઝનકતુના ભારે વાયુ અને વર્ષા આવ્યા, ને ધોર ગર્જનાઓ થઈ, સૂર્ય આશ્રમી ગયો ને બધી દિશાઓ અધારે આવરી લીધી, બધું જળમબાગર થઈ ગયું, જેથી કયું શુ છે તે ઓળખાય નહિ વર્ષા ને વાવાઝોડાથી પીડાતા ને પાણી ડહોળતા, એકબીજાના

હાય ઝાલી, દિશાઓની સૂઝ ન પડે એટલે આપણે દુઃખ પામતા વનમાં રખડ્યા ક્યુ". આ બાણી, સૂર્ય બિગ્ને, સાંદીપનિ ગુરુ આપણને શોધના નીકળ્યા."

૩૭૩-૭૬. સુદામાએ છાના ચણા ખાધાની આ વાત ભાગવતમાં નથી. જેમ નળાખ્યાનમાં દમયંતીને, એકલપેટી બની નળથી છાનાં માછલાં ખાતી નિરૂપી છે (મૂળ મહાભારતમાં એ બીના ન હોવા છતાં), તેવી જ એક પ્રકારની હીન પ્રાકૃતતા કવિએ આ આખ્યાનમાં પણ કરી છે. ક્યાં શરૂમાં વર્ણવેલી (લીટી ૧૧-૧૪) ત્રણ જણનાં ઓતપ્રોત સદૃશ્યવનની કથા, અને ક્યાં આ 'મન એનું સંન્યાસી' વર્ણવેલા ઋષિ સુદામાની બજટા! હીન લોકરુચિની વાહવાહ મેળવના કે સાથી, કવિ પોતે તથાઈ ગયા, ને પાત્રાભેષનની સળંગસૂત્રતાને ભેગે બજ લોકરુચિને તોષી બેઠા!

બૂખતરસ લાગે કે તેવે કોઈ સંકડામણને સમયે એકલપેટો થઈ સામાન્ય માણસ ખાઈ બેસે. જેલમાં જનારા સત્યાગ્રહીઓમાં, જેલખંધનની સંકડામણની દશામાં, આવું દ્રૃઢ મન થઈ જતું કેટલીક વાર બેવા મળે છે. પણ સુદામાને તે ન ધટે; વળી ચણાનું ભાથું ઓછું નથી બંધાવ્યું—સવા શેર છે; ત્રણે 'એકઠા બેસી અશન' કરી શકત.

કવિએ આ ઉમેરો સુદામાની ગરીબાઈ જોડે વળી જોડી દીધો! આ જ જન્મની જુએ એ જ અવતારે કળ દીધુ એમ? આ ઉમેરામાં સુસ્થિત સંગતતા નથી.

શ્રી. બની, આખ્યાનનાં આ મધ્ય કડવાંની મજેદાર રસ-જમાવટ વખાણતાં છતાં, તે સામે સાચી ફરિયાદ કરે છે કે,

"મહાકવિ ધારે તો, પોતાના વાયકોની રસસૂત્રતાને ઉચ્ચ કોટિની બનાવી શકે; એટલે કે, હલકી વસ્તુવાળા, હલકા બાવોવાળા, કેવળ 'રસાભાસમાં જ તેમની રસસૂત્રતાને રમવા ન દેતાં, તે પ્રતિ તેમને તિરસ્કાર કરતાં શીખવી, સારાં સારાં પાત્રોને આલેખી ... વિશુદ્ધ

નાવરણને ઉત્પન્ન કરી શકે. કવિશ્રીએ આવો દંર્ષ પ્રયત્ન આદર્યો
 ! તેમ તેમની કાવ્યકૃતિઓ અવલોકવાથી જણાતું નથી.”
 [માલોચક, પુ. ૧૪-પા. ૧૧]

અને મિત્રને તેની ચોરીની વાત યાદ દેવાવવી એ મુજબતા
 આતિથ્ય પણ નથી. ‘અમે છાના તમે આરંગિયા’ એમ
 ખર હોય તોય તે કહેવામાં અવિવેક અને અસંઘર્ષિતા નથી ?
 પાશંતરે જુઓ. કેટલીક પ્રતોમાં ચણાની વાન નથી. આ
 ને ક્ષેપક ગણી કાઢી નાખવામાં આવે તોયે કથા-પ્રવાહ તટક
 ની લાગતો.

૩૭૮. તેં કેર [મ. કહ્] જુલમ, મજબ કીધો. બાળકોને
 ની કન્ઠકુમાં વન મોકલ્યા તે.

૩૮૧-૬૬. દોણીનું તથા ગુરુદક્ષિણાનું આ સંભારણું આ
 ને ભાગવતકાર કે નરસિંહ મહેતા નથી વર્ણવના. ચણાની ચોરી
 મ, આમાં પણ કૃષ્ણનો (બઝાર્ઠની વાન જાને હાંકવાનો) અવિવેક
 જો છે. પ્રેમાનંદ દદાય કૃષ્ણનું ભગવાનપણું બતાવવાનું ધારીને
 ! ઉમેરો અરથાને કરી બેઠો કરો ?

દોણી [સં. દોહિનો] દોહવાનું (માટીનું) વાસણ.

૩૮૩. ‘લાંબે હાથે’ દોણી આપવા કૃષ્ણે, ‘હાથ વધારિયો’—
 જો ક્યો, ને એ શબ્દપ્રયોગને અક્ષરથા: સાચો પાડ્યો !

૩૮૮. કુમાર [સં.] (સાંદીપનિનો) પુત્ર.

૩૯૧-૪. પંચજન [સં.] એક રાક્ષસનું નામ. એને વિષે
 ભગવનમાં (સ્કંધ ૧૦, અ. ૪૫) આવી વાન છે :—પ્રભાસના
 રંયામાં સાંદીપનિનો પુત્ર રૂપી ગયેલો. ઋષિપત્નીએ તે ગુરુદક્ષિણામાં
 જ્યો. તે પરથી કૃષ્ણ પ્રભાસ ગયા ને સમુદ્રને ગુરુપુત્ર આપવા કહ્યું.
 મુદ્રે કહ્યું કે, મેં તેનું હરણ કર્યું નથી, પણ પાણીમાં હરતાહરતા
 ‘અશ્વધારી’ પંચજન દેલ્યે લીધો હશે. કૃષ્ણે તેને માર્યો; તેના
 ‘ગમાંથી નીકળેલો—પાંચજન્ય—શબ્દ લઈ તે કુમારની આગળ

શોધ કરવા સીધા 'સંયમની' નામે યમપુરીમાં પહોંચ્યા. (ટીપ્પણમાં ક્રા. ૧નું પાઠાંતર 'રાજનમની' તે 'સંનમની' લાગે છે.)

'પંચજન'ના પાઠાંતરની ટીપ પણ જુઓ. સમ પાતા શોધ્યાં; તેમાં પંચજન સામે આવ્યો; કૃષ્ણે તે દૈત્યનો કાળ આપ્યો એ રીતના અર્થમાં કથા-પ્રવાહ સરળ બને છે. શંખની વા અપ્રસ્તુત છે.

૩૮૬. વિદાય થયા ગુજરાતી સ્ત્રીરૂપ ?

૩૮૭-૮. કૃષ્ણ જુદાર્ધના દુઃખનો ખનિ કાઢે છે; સુદામાનો મળ્યાનો આનંદ આગળ કરે છે.

જૂજયા [વે. જુમજુમ] — જુદા; છટા; નોખા.

૩૮૮-૪૦૧. ઘ. ક. 'પાટી લખી દેખાડતા' સુદામાનો દુઃખ નવાબ નર બક્ષિતવાચક છે:— એ તો, પ્રભુ, આપની લીલા હતી 'મહારાજ, નિજ દાસની લાજ [સં. સ્ત્રાજા] — આખર વધારા છે.' એ જ. બાકી આપ તો સર્વજ્ઞ છો.

૪૦૨. સોમદષ્ટિ [સં.] ચંદ્ર જેવી શીતળ કૃપા-દષ્ટિ.

કંઠવું ૧૧

૪૦૫-૬. અઠળક ઢળિયો — બેસુમાર ઝૂક્યો — કૃપા કર સુખડી [સં. શુષ્કફલિ] (બેટ માટે આણેલું) બાધું. સારું — બહાર

૪૦૭-૧૨. સુદામાનો અતિ લજ્જાભર્યો સંક્રાંત્ય.* (લીટી ૩૨૧-૩). અને કૃષ્ણનો સામેથી તેટલા જ ભારે અતુનયવા. આગ્રહ અહીં રસપીજ છે. અને એક બાળુ બેટની પોટલી સામે તેના તોલમાં ઇંદ્રનો વૈભવ અને 'ભવની ભાવઠ જાય', ૨ પણ સમાન રસપ્રદ જ છે.

* ભાગવતમાં આ સંક્રાંત્ય એક જ શબ્દથી વર્ણવ્યો છે:— 'ત્રીઢિતઃ 'વિસુપાયનમાનોતં' — इत्युक्तोऽपि द्विजस्तस्मै त्रीढितः न प्रायच्छत् 'શી બેટ લાગ્યા છો' એમ પૂછ્યા છતાં, લજ્જાવાળા તેણે પોતા ન આપ્યો

૪૦૬. ‘મોટું મન કરી’—સુદામાના સંકોચ પરત્વે તથા કૃષ્ણની માગણીને અંગે—બેઉ રીતે અર્થ બેસી શકે. તેમ જ, ૪૧૨માં ‘ભવની ભાવક’—સુદામા તથા કૃષ્ણ બેઉની ભાવક અંગે અર્થ ધરે.

૪૧૩-૬. કૃષ્ણનો આગ્રહ લેઈ ‘સમસ્ત નારી ભૂલી જુઓ છે’;—તેઓ ભ્રમમાં પડી કે, શીય બેટ હશે કે ભગવાન માગે છે! આ તેમનો ભ્રમ ભગવાન ભાંગશે. બેઉ રીતે; જે આતુરતાથી બધું અવસોક્તાં એમ આલોચ્ય—જુઓ છે, તેની પોષળતા જણાશે, કેમ કે કાંગવા જ નીકળશે. અને એ પણ ભ્રમ જ હશે, કેમ કે એ કાંગવા પણ દિવ્ય સ્વાદવાળા કરી અગાઉનો આગ્રહ પાછો પથાર્ય કરાવશે. ખીછ રીતે પણ ભગવાન ભ્રમ ભાંગશે તે જુઓ લીટી ૪૧૮ માં સુદામો ખતાવે છે.

૪૧૭-૨૦. આટલી બધી કિત્કંઠા અને આતુરતાના વાતા-વરણથી સુદામા સાંસામાં [સં. સંશય] સંશયમાં પડી ગયો—ગભરાયો કે, તાંદુલ દેખી ‘ભરમ ભાંગશે ને भारी મરકરી થશે’. પછી, ‘પાડાને વાંકે પખાલને ઝામવાના ધાટ તે કરે છે! સ્ત્રી પર તે સાંકડાનો દોષ ઢાળે છે.

૪૧૯-૨૦. સ્ત્રીને કલે આવ્યો તેમાં હું લોભી જણાયો. તે જ લોભમાં, છુચ્છ બેટ આપ્યાનું ખાન ન રહ્યું. આમ લાખ દકાની [સં. દહા!]—અતિ મોંઘી લાગત-આમર ખોઈ. એમ ધણિયાણીએ [સં. ઘની-ધણી]—સ્ત્રીએ ઘર [સં. ગૃહ] ઘાલ્યું [પ્રા. ઘલ્લ]—ઘરના ભારવહરનો નાશ કર્યો, બધું જાંઘું વાણ્યું.

બેટ ‘છુચ્છ’ [સં.]—નજીવી, નકામી તો સુદામાને અહીં આવ્યે લાગી. સ્ત્રી પાસેથી લીધી, ત્યારે તો ‘તગતગતા તાંદુલ દેખીને ઋષિજી પામ્યા રીઝ’ (૧૭૦). ‘છુચ્છ’ મારે જુઓ નરસૈયા-કૃત ચરિતમાં પદ ૭, દ્વંદ્વ પહેલી.

૧. શોચના—જુઓ ૧૧૫ લીટી.

૪૨૨. કૃષ્ણ ગાંધી માગે છે તે પણ ગમત જ લાગે છે. છેવટે તેવી જ રીતે તાંદુલ તાણી પણ લીધા. એ બધાનું વર્ણન સુદામા આગળ ઉપર કરે છે તે જુઓ લીટી ૪૯૨.

૪૨૩-૪. હેમની યાળા ગખ્યા પછી દશવીશ ચોંચરાં બાંધેલ વસ્તુ 'ઓટીમાંના લાખના' જેવી આતુરતા જગવે છે.

છબીલો [સ. છવિન્ન?] ઘાટીલો, રૂપાળો; શ્રીકૃષ્ણ.

૪૨૫-૬. પારસ [સ. સ્પર્શ]—પારસમણિ, જે લોહને અડતાં તેનું સોનું કરી દે. અમૃત-ફલ ખાવાથી અમર થવાય એમ મનાય છે. સંજીવનમણિ મૂએલાને સંજીવન કરે—જિવાડે એવો મણિ. આ બધાં અતિ જૂના કાળથી આપણે ત્યાં કલ્પાયેલાં મોરારાં છે, બાણે મનુષ્યની તે તે વાસનાની મૂર્તિમંત અમરાશા ન હોય !

૪૨૭-૮. 'જોઈ રહ્યો જીવતી-સાથ' [સ. સાર્થ, પ્રા. સત્ય]—આટલી જ ટૂંકી લીટીથી કવિ સ્ત્રીઓની બ્રમ-ભાંજણી વર્ણવે છે. કણ જોઈ જીવતી-સાથ તો દિંગ જ થઈ ગયો—હરી જ ગયો ! છતાં ભગવાન તો હજી સ્ત્રીઓની બ્રમ-કથા આગળ જ ચલાવે છે : તે તો બિલટા ગળમળા થઈ કાંગવાને છાતીએ ચાપે છે ! ને ખૂબ સ્તુતિ કરી તેની એક મૂઠી મોંમાં મારે છે.

૪૨૯-૩૦. અવની [સ.] દુનિયા; જગત. કૃષ્ણ અહીં ભગવાન પેઠે બોલે છે. તુ. ક. ગીતા ૪-૫ : 'बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि.'

૪૩૧. આ ત્રણ મિત્રો કે સેવકોનો દાખલો ઋષિપત્નીએ પણ અગાઉ ખીન્ને પ્રસંગે આપ્યો હતો. જુઓ લીટી ૯૭-૮.

૪૩૪-૬. પૂર્વજન્મના આ કારણે સુદામો દગ્ધ છે. કર્મના અક્ષય કાયદાનુસાર, દાન કર્યો વગર એમાંથી ન છુટાય; તેથી જગજીવન જાયકરૂપ થયા, —તેમણે પેલી પોટલી માગી તે. અને તે મળી તે દાનના ફળરૂપે પછી 'દારિદ્ર નાંખ્યાં કાપી.'

૪૩૭-૮. જેમ કે મરડ્યો તેમ દુઃખ સાથેથાં — સાથે લાગાં, એકીસાથે મોડયાં [સ. મોટન, પ્રા. મોટળ] તોડયાં, ભાગ્યાં;

અને જેમ સીંધરાં દોડ્યાં તે જ પ્રકારે આત્માને આવરનાર
અનાન-પડોનાં — ભવના બંધન છોડ્યાં. સંકોક્ષિત મજેદાર છે.

૪૩૬-૪૭. જવ [સ. ચન્દ્ર] ત્યારે. તેણે રથાનક — તેની
જગાએ. સપ્તભોમી સાન માગનો આચાર્ય [સં.] ધર, મહેલ.

૪૪૧. સાંખ-કૃષ્ણનો પુત્ર.

૪૪૨. એમ સુદામાનો જે વૈભવ થયો તેનો ગો વિવેક કરીને
— ફોડ પાડીને, તપસીશ્વર વખાણે [સં. વ્યાખ્યાન] વર્ણવે?
ટુંકમાં, જેણે કૃષ્ણનું ઘરસૂત્ર તેણે જ સુદામાનું ચર્ચ ગયું.

આવે પ્રસંગે અતિશયોક્તિથી કે અદ્ભુત રસ દ્વારા કામ લઈ
ધારી અસર પડાય, તેમ કવિ કરે છે.

૪૪૫. સાખી — એ ગગનું શ્રુતિ-ગીત.

૪૪૬. હરિણાખી [સં. હરિણાક્ષી] એવી રૂપાળી બનેલી
સુદામાપત્ની હોયે છે — હોયકા ખાવ છે.

૪૪૭. કુખેર તે દેવોનો બંડારી ધનાઢ્યતાનું ઉપમાન;
સુદામાના વૈભવ આગળ તે ઉપમેય બને છે, એ વ્યતિરેકાલંકાર.

૪૫૫-૭. એક મૂડી સાટે જે આપ્યું તે ગયા હડનામા હતું.
(૪૫૧) ખીજી મૂડી જરીને તે સાટે આપનાનો ચક્ર પ કરે છે

૪૫૮. રુકિમણી કહે છે તે અન્યાય જે રીતે અમને થોડા
કાગના કેમ ન આપો? અને અમે શો વાડ વર્ગ કે સુદાનાનું
દાસીત્વ આપો છો?

૪૫૯-૬૧. માન રુકિમણી ને કૃષ્ણ એ દ પત્ની [સ] મમળ્યા છે
ખીજી કાઈ સ્ત્રી (૧૬૦૦૦ ઉપગત ખીજી પટગણીઓ પણ સમજવી)
ખીજતી — જાણતી, સમજતી નથી કે આ બધો જો ખેલ ચાલે છે

તકુલની ગમત હવે કવિ, આટલેથી આવરી લે છે સ્ત્રીઓ
આગળ મિત્રનો ભાર — સુદામાની આમર ગણે છે હવે પછી તે
સુદામાની વિદાય તરફ વળે છે

મુધામાર [સ] — અમૃતનો પણ સાર, અ- હોય તેના
જેવો, અથવા મુધા જેવો સારો, ઉત્તમ સ્વાદ [સ] મૂંચો

૪૬૪. કાલે [દે દલ્લ = નિર્ધન] હાથે — હાથમા કાઈ
આપવાનું લીધા વગર અહીંથી મુદામાની ખીજી મમળની જે
શરૂઆત થાય છે, તેના સૂચક બે શબ્દો

૪૬૫. પોળ [મ પ્રતોલી, પ્રા વગોરી?] — મેરી કે મહેનનો
સગિયામ ગત્તા પરનો મુખ્ય દગવાળો કોડી [સ કપરિકા]

૪૬૬ સત્યભામા ફરી આવળી થાય છે, તેને રુકિમણી પાગી
છાછિયું કરે છે — ‘શુ સમજો, સુદરી!’ (જુઓ અગાઉ પીગી ૨૬૮)

કૃષ્ણ [સ] મૂંચ, નાના જીવન

૪૬૭. એ- તો મિત્ર, વળી બ્રાહ્મણ, ને તેય દગિર! તેને
નિમૂંખ નાખ્યો એટલે તે કૃષ્ણ જ ને? કેવી તરંગદ દરીન!
પરંતુ સત્ય શુ છે? આમ જ જગતની ગૂંઠના ન જાણવાથી
આપણે બુદ્ધિધાગીઓ બુનાનામા પડીએ છીએ, અને ત્યાર જ્ઞાની
માત્ર એટલું જ કહે કે, ‘શુ સમજો?’

અને જેમ ચીંથરાં છોડ્યાં તે જ પ્રકારે આત્માને આવરનાર
અજ્ઞાન-પડોનાં — ભવનાં બંધન છોડ્યાં. સંજોક્તિ મળેદાર છે.

૪૩૯-૪૦. જવ [સં. ચાલત] ન્યારે. તેણે રથાનક — તેની
જગાએ. સમલોભી સાત માળનો આવાસ [સં.] ઘર, મહેલ.

૪૪૧. સાંખ-કૃષ્ણનો પુત્ર.

૪૪૨. એમ મુદામાનો જે વૈભવ થયો તેનો શો વિવેક કરીને
— દોડ પાડીને, તપસીસવાર વખાણે [સં. વ્યાહવાન] વણુવે?
દૂંધમાં, જેવું કૃષ્ણનું ઘરસૂત્ર તેવું જ મુદામાનું ચર્ચ ગયું.

આવે પ્રસંગે અનિશયોક્તિથી કે અદ્ભુત રસ દ્વારા કામ લઈ
ધારી અસર પડાય, તેમ કવિ કરે છે.

૪૪૫. સાખી — એ રાગનું મુતિ-ગીત.

૪૪૬. હરિણાખી [સં. હરિણાક્ષી] એવી રૂપાળા બનેલી
મુદામાપત્ની હોયે છે — હોયકા ખાય છે.

૪૪૭. કુબેર તે દેવોનો ભંડારી ધનાઢ્યતાનું ઉપમાન;
મુદામાના વૈભવ આગળ તે ઉપમેય બને છે, એ વ્યતિરેકાલંકાર.

૪૪૮. ઘર પર કરોડ ધન્યો કરકે, લાખેણુ-અતિ કીમતી
દીપકો બળે, અને હાથન કરોડનો પતિ થયા ઉપર ભેરીઓ વાગે,
એ બધાં ધનવાનનાં વૈભવચિહ્નો છે.

૪૫૦. શર્વરી [સં.] રાત.

કડવું ૧૨

૪૫૨. મુદામા સરખું — મુદામા જેવાને ધટે એવું. તે
જેવો મોટો ભક્ત છે? જુઓ લીટી ૪૨૯-૩૨.

૪૫૩. ઇદ્રાસનપેં — ઇદ્રાસનથી. પેં [હિ. પેં] — થી. પાંચમાનો
પ્રત્યય. મોંધું [સં. મહાઈ, પ્રા. મહાષ, હિ. મહેળા] — કીમતી.

૪૫૪. ભગવાન ભાવના શૂખ્યા. 'ભાવની બેટ' મળી એટલે
પરમ વિધિ [સં.] ઉત્તમ રીતે પેટ ભરાયું.

૪૫૫-૭. એક મૂઠી સાટે જે આપ્યું તે ગયા કડવામાં હતું.
(૪૫૧) બીજી મૂઠી ભરીને તે સાટે આપવાનો મદ્દપ કરે છે.

૪૫૮. રુકિમણી કહે છે તે અન્યાય જે રીતે અમને થોડા કાગના કેમ ન આપો? અને અમે શો વાંડ ક્યો કે સુદામાનુ દાસીત્વ આપો છો?

૪૫૯-૬૨. માત્ર રુકિમણી ને કૃષ્ણ એ દંપતી [સ] મમત્ત્વાં છે. બીજી કાઈ સ્ત્રી (૧૬૦૦૦ ઉપરાત બીજી પટરાણીઓ પણ સમજતી) મીછતી — જાણતી, સમજતી નથી કે આ બધો શો ખેલ ચાલે છે.

તદુપની ગમત હવે કવિ, આટલેથી આવરી લે છે, સ્ત્રીઓ આગળ મિત્રનો ભાર — સુદામાની આબડ રાખે છે. હવે પછી તે સુદામાની નિદાય તરફ વળે છે

સુધાસાર [સ] — અમૃતનો પણ સાર, અર્ધ હોય તેના જેવો, અથવા સુધા જેવો સારો, ઉત્તમ સ્વાદ [સ] મૂક્યો.

૪૬૪. કાલે [કે ટલ્લ = નિર્ધન] હાથે — હાથમાં કાઈ આપવાનું લીધા વગર. અહીંથી સુદામાની બીજી મગકની જે શરૂઆત થાય છે, તેના સૂચક જે સંજ્ઞો.

૪૬૫. પોળ [મ. પ્રતોલી, પ્રા પગોલી?] — મેરી કે મહેલનો સરિધામ રસ્તા પરનો મુખ્ય દરવાજો કોઠી [સ કપર્ધિકા]

૪૬૬. સત્યનામાં ફરી આવણી થાય છે, તેને રુકિમણી પાઠી છાછિયું કરે છે — ‘શુ સમજો, મુદરી!’ (બુઓ અગાઉ લીટી ૨૬૮)

કૃપણ [સ] કંજૂસ, નાના જીવનું

૪૬૭. એક તો મિત્ર, વળી બ્રાહ્મણ, ને તેય દગ્ધિર તેને નિમુષ્ણ વાળ્યો એટલે તે કૃપણ જ ને? કેવી તર્કશુદ્ધ દલીલ! પરંતુ સત્ય શું છે? આમ જ જગતની ગૂંઘના ન જાણવાથી આપણે બુદ્ધિધારીઓ બુવાવામાં પડીએ છીએ, અને ત્યારે શાની માત્ર એટલું જ કહે કે, ‘શુ સમજો?’

૪૬૯. બેલડીએ વળગ્યા — બે દોસ્તો પરસ્પર ખબે હાથ મૂકી કે હાથમાં હાથ મિલાવી બેડી બનીને ચાલે એમ. પણ આ બાલ્ય નિકટતા વખતે સુદામાને તો તેની નિરર્થકતા કે પોતાપણું જ મનમાં દેખાય છે.

૪૭૦. છેક [સં. રોષ, પ્રા. છેક] વળિયો — આખર, હદ થઈ; સુમાર ન રહ્યો.

૪૭૧. દ્વાય ઓની ચોરી — ઓથી છાનું આપવાનું મનમાં ઠંધું હશે, એટલે વાટે [સં. વર્તન, પ્રા. વટ] ઠાંઈ શુભ [સં.] છાનુંમાનું, સંતાડીને આપશે.

એટલે, ઓ વિપેની આ પ્રકારની ભાવના પ્રેમાનંદ યુગમાં તો હતી જ; અને તે ભગવાનને જ પ્રેમાનંદે ઓઢાડી!

૪૭૨. બિચારા સુદામાને ખીજ વાર આશાભંગ થવાનું થયું. લાલચ કે આશાનો તાંત્ર, અતૂટ રહેવાય ત્યાં સુધી, જમે તેવા ચિત્ર-વિચિત્ર બદાને પણ, રહે છે. ‘લોભે લક્ષણ જાય’ તે તેથી જ. પ્રાકૃત જન પેઠે સુદામાની પર એવી દશા ગુજરતી વર્ણવી છે.

૪૭૩. કોસ [સં. કોણ] લગભગ બે ગાઉ, ત્રણ-ચાર માર્દલ.

૪૭૪-૫. વિદાય માગવાની સુદામાની દૂંઢી પણ આશાભરી વિનંતી, અને તેવો જ તરત રોકડો ને કોરો કૃષ્ણનો જવાબ, લોભ-લાલચની દીનતાના નાટકમાં, મજેદાર તીક્ષ્ણતા ને તીવ્રતા અર્પે છે. એવું જ ૪૬૩-૪ લીટીઓમાં પણ જુઓ.

૪૭૬. લાલચની દીનતાના નાટકનો ત્રીજો અંક કુરુણ રીતે પૂરો થયો. દીનતાના ગુસ્સાનું — અક્ષણ લાલચના હૃદય-બળાપાનું ચિત્ર હવે પછીની ૪૭૭-૮૨ લીટીઓમાં જુઓ. તે તરીકે એ લીટીઓ પ્રાકૃત મનોદશાનું સાહજિક ચિત્રણ છે. પણ સુદામા જેવા ‘ઋષિ’ને મારે ?

આ ચિત્ર પ્રેમાનંદી ઉમેરો છે. અને તેનો હેતુ અગાઉ જેમ જ સુદામાના પડવાને ભોગે લોકમાનસને રોચક થવાનો છે. મહેતા-કૃત ચરિતનું ૮મું પદ અહીં જુઓ.

૪૭૭. પશ્ચાત્તાપ [સં.] પસ્તાવો; ખેદ. આપ [સં. માત્રન] — પોતાપણું, સ્વત્વ.

૪૭૮-૯. આ તો પોતા માટે ફિટકાર થયો. પણ માનવ અહંકાર એવો છે કે, પોતા કરતાં સામાનો દોષ ઝટ કાઢે; અને તેમાંય નબળા વાડે છીંકું પાડવા ઝટ દોડે. ૪૭૮મી લીટીમાં સુદામા નાહક છતાં આ નિયમ પ્રમાણે સ્ત્રી ઉપર તાડૂકે છે. જુઓ ૪૧૯-૨૦ લીટી પણ.

સ્ત્રીજીત [સં.] સ્ત્રીવશ; સ્ત્રીના કબ્જામાં રહેનાર. પુરુષને 'સ્ત્રીજીત' એક ગાળ સમાન લાગે છે. તેની પાછળ રહેલી પુરુષોની ભાવના બધા દેશોમાં સમાનરૂપે રહેલી લાગે છે. અંગ્રેજીમાં તેવા પતિને 'મરઘી-મુઓ' (મરઘો) કહે છે.

રંડા [સં.] શબ્દપ્રયોગની મામ્ય અસંસ્કારિતા ઉધાડી છે. સામાન્યતઃ સંસ્કારી અને વિવેકી સોક, કોધાદિ લાગણીવશ થતાં, કેવી ગાળો ને મામ્ય બાપા બોલે છે! સુદામાને તેવી અવશતા બતાવતો ચીનર્યો છે. સાચો સંસ્કારી આવે વખતે પણ મગજ શુભાવી ન બેમે. પ્રેમાનંદનો સુદામો પ્રાકૃત ને સંસ્કૃત બેઉ ભેગો બતાવ્યો છે; અથવા ખાસ કરીને પ્રાકૃત, અને સંસ્કૃત તો એાપ પૂરતો.

સ્ત્રીવશ માણસ શબ્દ [સં. સ્ત્રી] મડદા જેવો છે; એનામાં જીવ જ ઠાંઈ નથી. અને સ્ત્રી એવી અણસમજીત બાત છે કે, અપમાન ઉપજાવે — માનહાનિ થાય, ખોટું દેખાય, એવી જ વાત કરે — કરાવે.

૪૮૦. એકાંતરા [સં. એકાન્તરમ્] એક દહાડો પડીને. કંઈમૂલ [સં.] શકરિયાં બટાટા, સૂરણ સ્તાળુ જેવાં પ્રાશન [સં.] કરીએ (ચીરપ?) — ખાઈએ. આ પંક્તિના 'ને'ના સંબંધ તો, 'કંઈમૂળ . . .' સાથે લેવો પડશે.

૪૮૨-૪. નાંધડાં — નાનાં; આડુનાં. સૂકાં [સં. શુષ્ક, પ્રા. સુક] પાંદડાં ખાઈ ન શકાય. આત્મનિંદા કે દિલકારની ભાવનાની તીવ્રતા બતાવતી આ પંક્તિઓ સચોટ છે.

વા પવન બક્ષી પેટ ભરીએ, કે કાષ્ટવૃણનો વિશ્વય [સં.] વેચાણ કરી, અથવા પરધેર પાણી ભરી, અને એમ નીચ પુરુષની વેદ ઠીજીએ; વા હાળાહાળ [સં. હલાહલ] વિષ [સં.] ઝેર પી પોઢીએ; પણ . . . એમ અન્યથ.

૪૮૫. સ્થૂણરૂપે જોતાં માગ્યુ નથી; પણ મનથી તો અગત્યક્રમ તોડ્યું જ. ભાગવતકાર તો આમ કહે છે:— ‘કૃષ્ણ પાસેથી તેને ધન ન મળ્યું; ને તેણે પોતે ચર્ધને માગ્યુય નહિ. મદા દર્શન પરવારીને, તે પોતાને ઘેર ગયો.’ (અ. ૮૧-૧૪)

૪૮૬-૮૨. પોતે તથા સ્ત્રી પર ક્રોધ ક્યાં પછી હવે કૃષ્ણ પર મન દોડે છે, ને તેમને ‘કપટ ધૂત’ કહેવા સુધી દોડી જાય છે.

૪૮૬. મયા-માયા, હેન, પ્રીતિ કરી; પણ તેનું કળ ? બિલટા તાંદુલ ગયા ને મળ્યું કાંઈ નહિ! — કેવો ‘મોટો નિર્દય નંદકુમાર’!

ધ્વિરના રાહ ન સમજી જીવ આમ જ એની સદા-મંમળ કૃતિઓમાં દોષ જુએ છે. તાંદુલ બદલે શું મળ્યું ‘તે સુદામોજી નથી જાણુતા’. (૪૪૪)

૪૮૭. સત્યભામાએ પણ આવી જ વિચારણાથી ‘કૃપણ’ કહેલા. અગ્નિની કે ક્રોધી મન કેવો કાર્યદારણ્યભાવ બેસાડે છે!

૪૮૮. બાંધી-મુદ્દિનો — બાંધી મૂડીવાળા, કૃપણ કંજૂસનો. ‘મોટો નિર્દય નંદકુમાર’ — એમાં બક્ષતાના સ્નેહભર્યા ક્રોધની છાયા પણ લાગે એવા કોડામણા તે ચન્દો છે.

૪૮૯-૨. ચિડાયેલ મનની તર્કશક્તિ કેવી દુષ્ટ બને છે તેનો ખીજો નમૂનો. ધોળાપું કાણું જ જણાય એવાં અક્ષમાં ત્યારે મનની આંખો પહેરે છે. પછી કમળો જ થયો ત્યાં એનો દોષેય શો ?

છતાં માનવી મન એવી અદ્ભુત રચનાવાળું છે કે, તે દશ-
માંથીય તે બચી શકે. સુદામા એટલા સાધક મનવાળા કે જાતે
આ કોધકૃપમાંથી નીકળ્યા.* તે દેખાડતી લીટી ગૂં આટ્ટિમાં એકદે
વધારે મળે છે, તે ટીપ ૨ માં નીચે જુઓ. તેવા ભાવના ક્રશાક
કથનની અહીં લાગતી ખોટ પરથી કોઈએ લિમેરી લીધી હશે ?

૪૯૨. એ બધું (લીટી ૪૯૧) કપટ [સં.] - દગો હતું, ધૂત્ત
[સં.] ધુતારાની સેવા હતી. એ બધી લટપટ - ખટપટ અને તકલીફ
મારા તાંદુલ લેવા કાઢી. x પણ એ તાંદુલમાં એવકું શું હતું કે આમ
કૃષ્ણ કરે ? પણ કોપી માણસને આવો સહજ વિચાર ન થાય; એ
તો આક્ષેપ જ કરીને શાંત થઈ શકે.

૪૯૩. ભાર [સં.] પાડ, ઉપકાર. કોઈનો ભાર માથે રાખવો
એ ગૃહસ્થાઈ પણ નથી. ગાપી [સં.] ગોકુળની ગોવાળ સ્ત્રી.

૪૯૪. મહી [સં. મચિત, પ્રા. મહિમ] - દહીં. કમળા - વિધ્યુની
પત્ની.

૪૯૫. સાયુજ્ય-મુક્તિ [સં.] જીવને મોક્ષ મળે તે ચાર પ્રકારે
ગણાય છે - સાયોક્ય, સામીધ્ય, સારખ્ય, સાયુજ્ય. જીવ શિવના
સંબંધની કલ્પના પરથી એ બેદ પડાય છે. સાયોક્ય-મુક્તિ મળે તો
જીવ બ્રહ્મલોક, વૈકુંઠ, પરમધામ ૪૦ નામથી ઝોળખાતા ધ્મિરના
લોકમાં રહે. સામીધ્ય-મુક્તિ મળે તો પ્રભુની સમીપે પણ અલગ
રૂપે જીવ રહે. સારખ્ય મુક્તિ મળે તો ધ્મિરરૂપ થઈને જીવ રહે.
સાયુજ્ય-મુક્તિમાં જીવ શિવ એક થઈને રહે, અને તે ઉત્તમ મુક્તિ
ગણાય.

* ભાગવતમાં સુદામાનું પહેલું પતન પછી ચડણ નથી બતાવ્યું.
રસ-જન્માવટ સારુ પ્રેમાનંદે એમ ક્યું છે.

x ભાગવતમાં પણ આ પ્રકારે સેવા-વર્ણન મળે છે; પણ એ બધું
'કપટ ધૂત્તની-સેવા, લટપટ કાઢી મારા તાંદુલ લેવા' એમ નથી બતાવ્યું.
સુદામા ભલેટા પ્રભુનો મહિમા માણે છે : કેવા મોટા, પણ કેવા નમ્ર !

ઋષિપત્નીના અન્ન લીધાની કથા આમ છે ગોપ મધુઓ સાથે રામકૃષ્ણ વનમાં ગયા હતા, ત્યાં જૂખ લાગી પામે આશ્રમ હતો ત્યાં ગોનાળિયા ખાનાનું માગવા ગયા, પણ ઋષિઓ યત્ન કરવામાં રામયા હતા, તેથી તે પૂરો થતા દેવા કંથુ પણ ઋષિપત્નીઓએ ભાનથી અન્ન આપ્યું, જે શ્રીકૃષ્ણે લીધું ને જૂખ ભાગી

૪૬૬. કુળ્લ [સ] - સતી કુળડી દાસી કૃષ્ણ કસને માગવા મથુરા આવ્યા ત્યારે, તેણે કસ માગે તૈયા કરેલા અદ્વતી કૃષ્ણની પૂજા કરી ભક્તિ દેખાડી, એવી ભાગવતમાં વાત છે

૪૬૭. વિદુર ધૃતરાષ્ટ્રના ભાઈ ચતુર નીતિન અને પગ્મ કૃષ્ણભક્ત તે હતા શ્રીકૃષ્ણ દુર્યોધન જોડે વિદિ કરવા ગયા ત્યારે તે વિદુરના મહેમાન થયા હતા. ‘દુર્યોધનને એવા ત્યાગ, સાગ વિદુર ધર ખાઈ’ એમ સુરદાસ ગાય છે મહેમાનગીરીમાં ગરીબ વિદુર પ્રભુને બોજન તરીકે ભાજી [સ મજિકા, પ્રા મજિઆ] જ આપી

૪૬૮. પ્રતીકાર [સ] બદલો પણ ‘મારું તો કર્મ જ અપાર કોર’, પછી શાનો બદલો આપે? વિદુરની ભાજી જેવા પોતાના તાફલ ખ્યાનમાં નથી આવતા શમરીના ખોર, મુદામાના તાફલ, વિદુરની ભાજી, એ ભક્તોમાં ઉખાણાઈ છે

૪૬૯-૫૦૨. પોતાને સૂઝ્યા એના ઉમેશ પછી, આ આર્ચિતો દાખન થતો નવો નિયાર ભાગવતમાંથી કવિએ ઉતાર્યો છે ભાગવતના આ ભાગનો સાગ જેવો નેષ્ઠએ

“કૃષ્ણ પાસેથી કાર્ષ્ઠ ધન ન મળ્યું અને પોતે યર્ષને તેણે માગ્યું પણ નહિ, પણ ભગવાનના મહાન દર્શન પરસારી, પાઠો કરતો એ પ્રીતિ બ્રાહ્મણ એવો વિચાર કરતો ઘેર પહોંચ્યો કે, ‘શી પ્રભુની પ્રભુતા’ કયા દુ પાપી દરિદ્ર, કયા શ્રીનિકેતન કૃષ્ણ’ છતાં, તેમણે મારી પરમ શુશ્રૂષા કરી, તે દેવોના દેવ દેવ પેડે અને પૂજ્યો અને, આ અધન બ્રાહ્મણ ધની થાય તો છકી જઈ

મને વીમરે એમ વિચારી, તે અતિ કરુણામય પ્રભુએ મને જરા ધન ન આપ્યું, એ ખરેખર તેની દયા છે.”

ખરા ભક્તની ભાવના આમ જ હોય, કેમ કે તેનો અનુભવ છે કે -

વિપદો નૈવ વિપદઃ, સંપદો નૈવ સપદઃ ।

વિપદ્ વિસ્મરણ વિષ્ણોઃ સંપદ્ નારાયણસ્મૃતિઃ ॥

પણ કવિએ આ ભાવને ‘વિવેકજ્ઞાન’ કહ્યું તો ખરું, પરંતુ તે એવી ભૂમિકામાં આવેખ્યો છે કે, તે જરાય ઊઠતો નથી, બલકે ખાલી પોતો લાગે છે.

૫૦૩-૪. ઋપિ જ્ઞાન-ઘોડે ચડીને (વાહન મળ્યું ને! એટલે) ઝટ ઘેર પહોંચી ગયા! વિચારમાં ને વિચારમાં વાટ ઝટ કપાઈ ગઈ.

૬૬૭* ૧૩

આ ૬૬૭માં સુદામા ‘ઘર દેખી ભૂલો પડ્યો’* તેની ગમત કવિ કરે છે. એ પણ પ્રેમાનંદી હિમેરો જ છે. સુદામા પોતાની સ્ત્રીને જ ભૂલી જાય એવી તે શુદ્ધ યર્ષ ગઈ, એ તો ઠીક; જોકે સ્ત્રી પતિને ન ભૂલી. (કેમ કે પતિનો રૂપ-પક્ષટો નહોતો થયો એમ ?) પરંતુ સ્ત્રીપુરુષની ખેંચાખેચના આમ્ય દારસનો પ્રસંગ હલકી રુચિને ગમે એવો રચ્યો છે. કવિએ કોઈ આવી ગમત પ્રત્યક્ષ જોઈ હશે, તે પરથી અહીં તે ઉતારી હશે ?

ભૂલવા છતાં, એક સામાન્ય જનને છાજતી કુટુંબ ચિંતા કરતો સુદામા (લીટી ૫૧૪, ૫૧૬-૨૬) વાયકને ગ્રિય લાગે છે, અને તેની અવ્યભિચારી વૃત્તિ માન ઉપજાવે છે. પણ, એક સ્ત્રી-જન પુરુષ પાસે આવે તે પરથી તેમાં બ્રજતા જ જોવી કે બા-ચાલની ગંધ આવવી એ વિચિત્ર છે; જોકે, એ પ્રકારની મનોદશા આજ પણ આપણા સમાજમાં વર્તે છે. પ્રેમાનંદકાળમાં તે હશે તેથી જ પ્રેમાનંદ

* ભારગવતમાં (તેજ જ તરૂંકેવાના સુદામાચરિતમાં પણ) સુદામા પોતાનું ઘર ભૂલતો નથી.

એ દ્વારા રસ નિષ્પત્તિ તાજી. પણ એમાં નિર્દોષ કે ઉમદા હાન્ય કરતા બરાબર રસ પધારે લાગે છે.

૫૦૫. હરિગુણગ્રામ [સ] હરિના ગુણોનો મમ્મદ. ગોઠવણ કરતાં - વિચારોની ગડમથનની ગોઠવણ કરતા - વિચારતાં વિચારતા.

૫૦૬. પોતાના મંદિર [સ] ધનની જગ્યાએ કંચન-ધામ — મોનાનું મદાન જોયું તેથી ઠામ [સ સ્યામન્, પ્રા ધામ = ધિગતા] — ધ્યાન બૂલ્યો કે શું, એમ 'ઋષિ' સુદામા વિચારે છે

૫૦૭. ઠામ તો બૂલ્યો, પણ નહીં ગામ પણ બૂલ્યો

૫૦૮. આપણે તો ચરણ નથી સેવ્યા, એવું કુ ખ (જુઓ લીટી ૪૯૮) અને મેવનાગની કાઈક આછી ઈર્ષ્યા (૧) આમા દેખાય છે

૫૦૯-૧૦. શું અડોરપડોર પણ બૂલી ગયો કે નગરી બધી જોઈ વળ્યો? હારથ સારું અનિશયોક્તિ. (પોતાના ધનની) સહુ [સ સર્વ, પ્રા સભ્વ] એધાણી [સ અમિજ્ઞાન - પ્રા અહિજ્ઞાન] નિશાની જોતો જોતો ફરી પેનાં કંચનધામે જ આવ્યો.

૫૧૧-૨. તે ધનથી વેગાજો [કે વેગલ] - ફર થોળીને પહોંચી [સ] બૂપડી.

૫૧૩. એ ગ્યના નિશ્ચરમાંએ ગ્યી, (કાઈ) પામર મનુષ્ય (એ ગ્યના તો) શું જ કરે? ન કરી શકે. (જુઓ ૧૯૫ લીટી) અને વાયક જાણે છે કે, ઈશ્વરે જ એ ગ્યના કરી હતી!

૫૧૪. ત્યાગી વેગમીનેય કુટુંબની ચિંતા તો છે જ એનું અતિ ઠરુણ ચિત્ર જુઓ આગળ વીટીઓ ૫૨૫-૬

ધન મામે નિચાડ -રતા વામ દક્ષિણ [સ] ડાંગા જમણી આટા માર્યા કરે છે, જોને કવિ પરજમી લીંગીમા મુદ્દર રૂપકથી વર્ણવે છે — 'સ કંપ નિકલ્પ કોગી કરતા, આવાગમન - હોંડાણે ચડ્યો'

૫૧૫-૮. સુદામાના નના ધરનું વર્ણન. કોઈવે તેની વાડીઓમાં જોતે છે (તુ. ક વિચિત્રોપવ્નોચાનૈ કૂજદદિજકુલાકુલૈ । ભાગવત)

હય [સં.] ઘોડા હયશાળા — ઘોડારમાં છે. સરખાવો, ફૂંચુના દરબારનું વર્ણન — લીટીઓ ૨૨૦થી આગળ.

૫૧૯ થી ૫૫૦ સુધીના વર્ણન-વિસ્તારનું મૂળ ભાગવતમાં આમ છે, 'આ શું? આ ઘર કોનું? તે ખન્યું શી રીતે? — આમ વિચાર કરતા (સુદામાને) તેને, દેવ સમાં નરનારીઓએ ખૂબ ગીત અને વાદનથી આદરસત્કાર કર્યો. પતિ પધાર્યો એમ સાંભળી હર્ષથી પત્ની તરત ઘર બહાર આવી. . . . દાસીથી વીટળાયેલી, વિમાનમાં બેસતી દેવી સરખી પત્નીને આવતી જોઈ તેને વિસ્મય થયો. પ્રેમથી પછી તેની સાથે તે ખોતાના મંદિરમાં ગયો.'

૫૨૦-૬. ૫૧૪મી લીટીના કુઃખને બહારાવી વધુ દર્દમય કરી અહીં જેવડાવું છે.

૫૨૧-૨. ભક્ત સુદામાની વિભૂતિ [સં.] — સંપત્તિ : હોમશાળા — ઘરમાં નક્કી કરેલી હોમ કરવાની જગા — વેદી. કુશ [સં.] — દર્ભ ધાસ પવિત્ર મનાય છે. તેની સાદ્દી — આસન (પૂજાપાઠમાં બેસતી વખત સાડનું). સામટી [સં. સમસ્ત, પ્રા. સમસ્ત ?] એકસાથે બધું જ ગયું; તમ્મર આવે એવો ફટકો પડ્યો.

૫૨૩-૪. કુટુંબ-વિભોગની વિટંબણા (વડે) હું દૈવે-દંડ્યો, (દૈવ, નસીબથી દંડાયેલો) દીન — કુઃખી ગરીબ છું. અથવા 'દીન મને* દૈવે દંડ્યો' એમ અન્વય લેવાય.

વિટંબણા [મં. વિહંબના] પીડા, કુઃખ.

૫૨૫-૬. આ આખ્યાનની બહુ ગવાયેલી બે લીટીઓ. સુદામાના દરિદ્ર સંસારનું સચોટ મર્મવેદી સૂત્ર-કથન. આ કડીનાં પાઠાંતરો ૬, ૧૦, ૧૧ જુઓ. જોયેલી હાયપ્રતોમાં તેમને સમર્થન નથી, તેથી તે છોડ્યાં છે.

* કા.માં 'હુંને' પાઠ મળે છે, તે કદાચ આ અન્વયની સરજતા સાડુ ગોઠવ્યો હોય. .

નરસિંહ મહેતા કૃત

સુદામાચરિત્ર

(સૂક્ષ્મા છંદ)

૧

- ૧' જહુપતિ નાથ તે મિત્ર છે તમ તણા,
જાઓ વેગે ઠરી કૃષ્ણ પાસે;
પ્રીત પૂરવ તણી, હેત ધરશે હરિ,
મનના મનોરથ સફળ થાયે. જહુપતિ૦ ૧
- ઘેર બાળક સહુ દુઃખ પામે બહુ,
અત્ર ને વચ્ચી રહે છે બિણા;
નિરધન સરખિયાં, પુણ્ય કીધા વિના,
કર્મના દોષ તે આવી પૂર્યા. જહુપતિ૦ ૨
- જહુપતિ જાહવો લક્ષિતવશ માધવો,
ઠરશે ઠરુણા પ્રભુ, દીન બાણી;
ગોમતીસ્નાનથી ઠેાઠિ અધ નાસશે,
નીરખતાં કૃષ્ણને પ્રેમ આણી. જહુપતિ૦ ૩
- કૃષ્ણને હળી મળી, શીઘ્ર આવો વળી,
જાણશે દુઃખ અંતરજામી;
વિનતિ મનમાં ધરો, આજસ પરહરો,
સાહ્ય થાયે નરસૈનો સ્વામી. જહુપતિ૦ ૪

૨

- સાંભળો લામિની, કાન ધરી કામિની,
કવણ કહાવું હું કૃપણ પાપી ?
ત્રિભુવનનાથ તે મહીપતિ માધવો,
કેમ જોલાય ત્યાં વાત ચાંપી ? સાંભળો૦ ૧

દિવસ આઝા થયા બાલપણને ગયાં,
 નરથતિ નવ પ્રીછે પ્રીત જૂની;
 દુર્ગળ રંક હું ભિક્ષુક બાપડો,
 નવ લહું ચોકશી ખોટી ચૂની. સાંભળો ૦ ૨
 ઉગ્રસેન, અદૂર, ઉદ્ધવ છે ત્યહાં,
 બળિભદ્ર ને અનિરુદ્ધ પાસે;
 ડોટિ ભેદા જ્યહાં, ભિલો રહીશ ક્યાં ?
 ડોણુ આવી મારો હાથ સહાશે ? સાંભળો ૦ ૩
 જડિત રત્નો મણિ, કાન્તિ ભાસે ઘણી,
 તિમિર નાવે તેની જ્યોત પાસે;
 ત્યાં કેમ ખોલી શકું વેણુ વહતો થકું ?
 ધમણુ ધમતો રહું શ્યામોશ્યાસે. માંભળો ૦ ૪
 મૌન ખેત્તી રહો, સુખદુઃખ સૌ સહો,
 ભોગવો કર્મ જે ભાગ્ય ચોંટયું;
 દુરિજન લોક તે છો ને લવતાં રહે,
 નરસેના સ્વામીનું ખિરદ મોહું. સાંભળો ૦ ૫

૩

સ્વામી સાચું કહું, બોલવું નવ રહું,
 કંથનાં વચન તે વેઢવાણી;
 ભવ તણું નાવ તે ભક્તિ ભૂધર તણી,
 તેહ હું પ્રીછવું સ્નેહ આણી. સ્વામી ૦ ૧
 નથી હરિ વેગળા, ભક્તિભાવે મળ્યા,
 રાય ને રંક જ્યાં એક ઘાટે;
 લખપતિ કોટિધ્વજ, મન નાણે રતી,
 શક સરિખા ત્યહાં નાહ રે સાહે. સ્વામી ૦

નરસિંહ મહેતા કૃત

સુદામાચરિત્ર

(શ્લોક ૭૬)

૧

- ૧' જહુપતિ નાથ તે મિત્ર છે તમ તણા,
 બાળો વેગે કરી કૃષ્ણ પાસે;
 પ્રીત પૂરવ તણી, હેત ધરશે હરિ,
 મનના મનોરથ સફળ થાશે. જહુપતિ ૧
- ઘેર બાળક સહુ દુઃખ પામે બહુ,
 અન્ન ને વસ્ત્રથી રહે છે ઊણા;
 નિરધન સરખિયાં, પુણ્ય કીધા વિના,
 કર્મના દોષ તે આવી પૂર્યા. જહુપતિ ૨
- જહુપતિ બદલો ભક્તિવશ માધવો,
 કરશે કરુણા પ્રભુ, દીન બાણી;
 ગોમતીસ્નાનથી કેાટિ અઘ નાસશે,
 નીરખતાં કૃષ્ણને પ્રેમ આણી. જહુપતિ ૩
- કૃષ્ણને હળી મળી, શીઘ્ર આવો વળી,
 બાણ્યે દુઃખ અંતરબામી;
 વિનતિ મનમાં ધરો, આળસ પરહરો,
 સાદ્ય થાશે નરસૈનો સ્વામી. જહુપતિ ૪

૨

- સાંભળો ભામિની, કાન ધરી કામિની,
 કવણ કહાવું હું કૃપણ પાપી ?
 ત્રિભુવનનાથ તે મહીપતિ સાધવો,
 કેમ બોલાય ત્યાં વાત ચાંપી ? સાંભળો ૧

દિવસ ઝાઝા થયા બાલપણે ગયાં,
 નરપતિ નવ પ્રીછે પ્રીત જૂની;
 દુર્ગળ રંક હું ભિક્ષુક બાપડો,
 નવ લહું ચોકશી ખોટી ચૂની. સાંભળો ૦ ૨
 ઉગ્રસેન, અકૂર, ઉદ્ધવ છે ત્યહાં,
 બળિભદ્ર ને અનિરુદ્ધ પાસે;
 ક્રોધિ બોદા જ્યહાં, ઊભો રહીશ ક્યાં ?
 કોણ આવી મારો હાથ સહાસે ? સાંભળો ૦ ૩
 જડિત રત્નો મણિ, કાન્તિ બાસે ઘણી,
 તિમિર નાવે તેની જ્યોત પાસે;
 ત્યાં કેમ ખોલી શકું વેણ વદતો થકું ?
 ધમણ ધમતો રહું શ્વાસોશ્વાસે. સાંભળો ૦ ૪
 મોન ખેત્રી રહો, મુખદુઃખ સૌ સહો,
 લોગવો ઠમ જે ભાગ્ય ચોંટયું;
 દુરિજન લોક તે છો ને લવતાં રહે,
 નરસેના સ્વામીનું ખિરદ મોહું. સાંભળો ૦ ૫

૩

સ્વામી સાચું કહું, ખોલવું નવ રહું,
 કંથનાં વચન તે વેદવાણી;
 ભવ તણું નાવ તે ભક્તિ ભૂધર તણી,
 તેહ હું પ્રીછવું સ્નેહ આણી. સ્વામી ૦ ૧
 નથી હરિ વેગળાં, ભક્તિભાવે મળ્યા,
 રાય ને રંક જ્યાં એક ઘાટે;
 લખપતિ ક્રોધિધ્વજ, મન નાણે રતી,
 શકે સરિખા ત્યહાં નાહ રે સાહે. સ્વામી ૦ ૨

પ્રહસપુત્ર-દેવ, દયાળ શ્રીકૃષ્ણજી,
 નિજ જન બાણીને શૂધ લેશે;
 પ્રીતની રીત તે બધ નહિ વીસરી,
 બાળલીલા તણાં ચરિત્ર કહેશે. સ્વામી૦ ૩
 નથી કંઈ ઓઢવા, લેટ લેઈ જવા,
 કેમ કરી બાણીને કૃષ્ણ કામી ?
 દત્ત નથી આપણું, વદન લલમણું,
 નીરખતાં લાગે નરમૈનો સ્વામી. સ્વામી૦ ૪

૪

વિનતિ વળી કહું, લેટ લાવી દઉં,
 પોતિયે તાંડુલ ગાંઠ બાધા;
 બાણીને થોડે ઘણું, ભાવ ભોજન તણું,
 ધન્ય શ્રીકૃષ્ણશું સ્નેહ સાંધા. વિનતિ૦ ૧
 લીલડીનાં બોર તે ભાવે આરોગિયાં,
 બહું અન્ન અહીરનું લીધું;
 ભક્ત વિદુરની, લાજ ભાવે જમ્યા,
 ભૂખનું નોતરું પાછું ફીધું. વિનતિ૦ ૨
 પેરે પેરે પાંડવ-કથ નિવારિયાં,
 ભક્ત કારણ કંઈ દુષ્ટ તાર્યા;
 જાંચ ને નીચનું એને છે પારખું,
 પતિત અધર્મી કંઈ કોટિ તાર્યા. વિનતિ૦ ૩.
 ભક્તિપથ વિઠ્ઠલો, સંત સાથે મળ્યો,
 સમોવડને નેવ ચૂકે ટાણે;
 સંત સમરે ત્યહાં, આવી જિલો રહે,
 ભક્તના મન તણો ભાવ બાણે. વિનતિ૦ ૪

જાઓ વેગે કરી, નીરજો મુક્તિપુરી,
 ધન્ય ધન્ય તારુણી રનેહ ન્યાજો;
 નરનૈયાના નાઘને નીરજો નિશ્ચય કરી,—
 કામિનીએ કંધને ણાંહે આપ્યો. વિનતિ૦ ૫'

૫

ચાલિયો વાટમાં, જ્ઞાનના ઘાટમાં,
 મિત્ર મોહન તણું નામ લેતો;
 ધન્ય એ નાર, અવતાર સફળ કર્યો,
 કૃષ્ણ, હે કૃષ્ણ, મુખ એમ દહેતો. ચાલિયો૦ ૧
 માગવું મૃત્યુ પ્રમાણ છે પ્રાણીને,
 લોભ ક્રોધે ત્યહાં પ્રીત તૂટે;
 દહું મેં, અળખા, મુખે બેસી રહો;
 માગતાં તો બધો મર્મ છૂટે. ચાલિયો૦ ૨
 માગિયું મેં નથી, શું મુખે કહું કથી,
 લોગવું કર્મ જે ભાગ્ય લાગ્યો;
 શ્રીપતિનાથે મને રંક સરભવિયો;—
 એમ કરતો દિવ દાર આપ્યો. ચાલિયો૦ ૩
 આપી ઊભો રહ્યો, કંઠ ગદ્ગદ થયો,
 કેટિ સૂરજ શરી જ્યોત ભાસે;
 ઉર દયા આણીને, હરિજન જાણીને,
 પોણિયે જઈ કહું કૃષ્ણ પાસે. ચાલિયો૦ ૪
 મંદિરે તેડિયા, ચાલીને બેટિયા,
 ત્રિવિધના તાપ તે સર્વ નાહા;
 હેમસિંહાસને લેઈ બેસાડિયા,
 તાણુતાં વિમળાં વચ્ચ ફાટયાં. ચાલિયો૦ ૫

છપ્પન લોગ જ્યાં, કવણ તાંદુલ ત્યાં ?

આપતાં ઉર સંકેત આવે;
જે રે જોઈએ તે આવી મળે કૃષ્ણને,
તાંદુલ ભેટ તે તુચ્છ કહાવે. છપ્પન૦ ૧

ધાઈ લીધા હરિ, મૂઠી તાંદુલ ભરી,
પ્રેમે આરોગિયા તૃપ્તિ પામી;

ઈંદ્ર કુબેરથી અધિક વૈભવ કર્યો,
રુકિમણી કરે ગ્રહ્યો શીશ નામી. છપ્પન૦ ૨

‘એક રહ્યાં અમો, એક બીજા તમો,
ભક્તને અઢળક દાન કરતાં,’

પ્રેમદાએ પ્રેમનાં વચન એવાં કહ્યાં,
હાથ સાહ્યો ત્રીજી મૂઠી ભરતાં. છપ્પન૦ ૩

વનિતા-વચન તે વિપ્ર સમજ્યો નહિ,
ચાલવા ઘર ભણી શીખ માગી;

તરસેને નાથે દુર્ગજપણું ટાળિયું,
ભૂખનાં દુઃખની લીડ ભાગી. છપ્પન૦ ૪

વિપ્ર આલ્યો વળી, કૃષ્ણ સાથે મળી,
ચિત્તમાં ચોથી વિચાર કરતો :—

આપ્યું તો કાંઈ નહિ, ત્રીઠ જાણી નહિ,
તે તણે શીય હૃદયે જ ધરતો. વિપ્ર૦ ૧

અદ્ધ મહાસિદ્ધિ તણી, ઋદ્ધિ નવ નિધિ તણી,
સંપત્તિમાં રહ્યો લોગ ભાણી;

કામિની-કથને હું દારિકા આવિયો,
અમ તણી ત્રીઠ તો નવ જાણી. વિપ્ર૦ ૨

ખાજગોપાળ જે વાટ જોતાં હશે,
તેહને જોઈ અમો શુંય કહેશું ?

મિત્ર મોહન તણું હેત જ્યારે પૂછશે,
કામિનીને ઉત્તર કેમ દેશું ?

વિપ્ર૦ ૩

એમ ચિંતા કરે, નેત્રથી નીર ઝરે,
કર્મની વાત મન માંહી ધારી;

નરમૈનો નાથ તો અતિ ઘણો લોલિયો,
પીતાગિરી પણ લીધી ઉતાડી !

વિપ્ર૦ ૪ ૧૧૬

૬

ધન્ય તું, ધન્ય તું, રાય ચણોડણ, ||
દીન જાણી મને માન દીધું;

નહિ મુજ જોગ તે જોગ પહોંચાડિયા,
અજ-અંબરીયથી અધિક કીધું.

ધન્ય૦ ૧

કનકને આસને મુજને બેસાડિયો,
રકિમણી કૃષ્ણનો હાથ સહાતાં;

હેત કરી કરી હરિ ચરણ તળાંસિયાં,
ખટરમ જોજન ખાંતે ખાતાં.

ધન્ય૦ ૨

જાલપણ તણું રનેહ નવ વિમારિયો,
મિત્ર મોહન તણી પ્રીત સાચી;

હેતથી હજીમળી માન દીધું મને,
રંક બેસાડિયો કનક-માંચી.

ધન્ય૦ ૩

ધન્ય ધન્ય કૃષ્ણજી, સંતમેવા કરી,
ધ્યાન ધરતો હું નિજ દ્વાર આવ્યો;

રતનજડિત મણિ ભવન શોભા ઘણી,
દેવ શું દારિકા આંહી લાવ્યો !

ધન્ય૦ ૪

કનકની ભૂમિ ને રત્નના થાંભલા,
 અર્કની જ્યોત ઉદ્યોત દીસે;
 ખાન ને પાન વિહાર સ્થાનક ઘણાં,
 કામિની નીરખતાં કામ હીસે. ધન્ય૦
 સપ્ત-નવ વરસની દીઠી ત્યાં સુંદરી,
 નારી નવજોળના બહુ રૂપાળી;
 સોળ શણગાર તે અંગ સુંદર ધર્યાં,
 દેવ વિમાનથી રહ્યા નિહાળી. ધન્ય૦
 સહસ્ર દાસી મળી દિશે વીંટી વળી,
 કામિની કંઠની પાસ આવી;
 સ્વામી રે સ્વામી, હું દાસી છું તમ તણી,
 આલો મંદિર વિપે પ્રેમ લાવી. ધન્ય૦
 ગોમતીસ્નાન કરી, કૃષ્ણની નીરખિયા,
 પુણ્ય પ્રગટ થયું, પાપ નાહું;
 તે થકી સમૃદ્ધિ આ સકલ તે સાંપડી,
 મટી ગયું આપણું ભાગ્ય માહું. ધન્ય૦
 કૃષ્ણ કહેતા તે નિજ ધામ પધારિયા,
 નવલ-જોળન થયાં નર ને નારી;
 વિનતિ ઉચ્ચારતાં, રજની વીતી ગઈ,
 નરનૈયાના સ્વામીની પ્રીત બારી. ધન્ય૦